

ΑΡΤΕΜΙΣ ΚΑΤΣΟΥΛΑΚΗ

**ΝΑΟΣ ΜΕ ΤΡΟΥΛΟ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΤΩ:
ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ.**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΕΣ:

ΜΑΡΙΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΡΑΛΗΣ

ΒΟΛΟΣ

2006

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 4803/1
Ημερ. Εισ.: 05-07-2006
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΙΑΚΑ
2006
ΚΑΤ

Περιεχόμενα

Εισαγωγή

- 1.Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού με τρούλο και περίστωο.....σελ.2
- 2.Οι ναοί.....σελ.6

Κεφάλαιο 1^ο Ζητήματα Τυπολογίας

- 1.1 Η προϊστορία του ναού με τρούλο και περίστωο.....σελ.10
- 1.2 Η μορφολογική και τυπολογική διερεύνηση του περιστώου.....σελ.14
- 1.3 Οι χρήσεις του περιστώου.....σελ.18

Κεφάλαιο 2^ο Ο ναός με τρούλο και περίστωο στη μέση βυζαντινή περίοδο

- 1.1 Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης.....σελ.20
- 1.2 Η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα.....σελ.23
- 1.3 Ο Επισκοπικός ναός του Κίτρους στην Πύδνα Πιερίας.....σελ.26
- 1.4 Η Αγία Σοφία στη Δράμα.....σελ.27
- 1.5 Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λάμποβο, Αλβανία.....σελ.29

Κεφάλαιο 3^ο Ο ναός με τρούλο και περίστωο στην ύστερη βυζαντινή περίοδο

- 3.1 Η Stara Pavnlića στο Brvenik της Σερβίας.....σελ.33
- 3.2 Το καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα.....σελ.35
- 3.3 Κοίμηση της Θεοτόκου στο Drenovo της ΠΓΔΜ.....σελ.38

Κεφάλαιο 4^ο Συναγωγή συμπερασμάτων

- 4.1 Συμπεράσματα.....σελ.41
- 4.2 Επίλογος.....σελ.57

Βιβλιογραφία.....σελ.60

Παράρτημα

- 1.Κατάλογος εικόνων.....σελ.64
- 2. Εικόνες.....σελ.65

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού με τρούλο και περίστωο

Το συγκεκριμένο πόνημα θα ασχοληθεί με έναν μόνο αρχιτεκτονικό τύπο ναού, τον οποίο συναντούμε σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας σε οκτώ μόνον περιπτώσεις. Ο τύπος αυτός είναι ο ναός με τρούλο και περίστωο. Τον συναντούμε σε περιοχές εντός και εκτός Ελλάδος και πιο συγκεκριμένα στη Θεσσαλονίκη, στην Ήπειρο, στη Μακεδονία, στη Νότια περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας, καθώς και στην Κωνσταντινούπολη. Η χρονική έκταση του τύπου είναι ευρεία και καλύπτει ένα φάσμα από τον 6^ο αιώνα, όταν συναντούμε τα πρωιμότερα παραδείγματα, μέχρι και τον 14^ο αιώνα οπότε εμφανίζεται και για τελευταία φορά. Τα μνημεία που θα μας απασχολήσουν είναι αυτά που βρίσκονται εντός Ελλάδος και στη Σερβία, ενώ θα παραλειφθούν αυτά της Κωνσταντινούπολης, καθώς στόχος μας είναι να εντοπίσουμε τις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη γίνεται αντικείμενο μίμησης για μεταγενέστερα μνημεία. Θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τα μνημεία αυτά τόσο ως προς τη μορφολογία και την τυπολογία, αλλά και σε σχέση μεταξύ τους καθώς και σε συνάφεια με τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής. Μια τέτοια συνολική διερεύνηση του τύπου και των συνθηκών υπό τις οποίες κάθε φορά επιλέχθηκε θα μπορούσε να οδηγήσει στη συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη ναοδομία και τις παραμέτρους που λαμβάνονταν υπόψιν όταν επιλεγόταν ένας αρχιτεκτονικός τύπος για κάποιο ναό που επρόκειτο να ανεγερθεί.

Ο ναός με τρούλο και περίστωο είναι μια παραλλαγή του τύπου της τρουλαίας βασιλικής και αποτελείται από έναν κεντρικό χώρο, που διαθέτει τέσσερις ογκώδεις πεσσούς στις γωνίες του, οι οποίοι ανακρατούν με τη βοήθεια ισάριθμων τόξων και σφαιρικών τριγώνων, τον τρούλο καθώς και από ένα χαμηλό συνήθως, περίστωο που περιβάλλει από την βόρεια, νότια και δυτική πλευρά το κύριο σώμα του ναού. Στις τρεις πλευρές του κεντρικού χώρου ανοίγονται δίοδοι, κατά κανόνα δίλοβα ή τρίλοβα ανοίγματα για την επικοινωνία του με το περίστωο, ενώ στα ανατολικά προσαρτάται το τριμερές ιερό βήμα, η μορφή του οποίου ποικίλει από ναό σε ναό. Τον κεντρικό τμήμα του βήματος πλαισιώνουν τα παραβήματα, τα οποία συνήθως επικοινωνούν με την βόρεια και νότια πλευρά του περιστώου αντίστοιχα μέσω τοξωτών ή θυραίων ανοιγμάτων. Ο χώρος του ιερού βήματος ανοίγεται ελεύθερα προς τον κυρίως ναό ενώ τα παραβήματα χωρίζονται από το υπόλοιπο σώμα του ποικιλοτρόπως.

Η τέλεση της Θείας Λειτουργίας στο ιερό βήμα και η εξέλιξή της στα πρώτα βυζαντινά χρόνια είναι αυτές που προσδιορίζουν την μορφή του. Η διαμόρφωση του τριμερούς ιερού με την προσθήκη της πρόθεσης και του διακονικού είναι στενά συνδεδεμένη με τις αλλαγές που συνέβησαν στη βυζαντινή θεία Λειτουργία με την εισαγωγή της Μικρής και της Μεγάλης

Εισόδου, την λιτάνευση δηλαδή του Ευαγγελίου και των Τιμίων Δώρων της Θείας Ευχαριστίας. Από αρχιτεκτονική άποψη πλήρως αναπτυγμένα τριμερή ιερά συναντώνται στην Βαλκανική από τον 6^ο αιώνα, αλλά παραμένει ανοιχτό το ερώτημα αν τα παραβήματα λειτουργούσαν ως πρόθεση και διακονικό ή είχαν κάποιες άλλες λειτουργίες σε πρωιμότερες φάσεις. Η πρόθεση αποτελεί δυσεπίλυτο θέμα, καθώς το διακονικό ως χώρος όπου φυλάσσονταν τα σκεύη και κατέθεταν τις προσφορές τους οι πιστοί είναι γνωστός από πρωιμότερους χρόνους, στα παλαιοχριστιανικά χρόνια πάντως βρισκόταν κοντά στην είσοδο του ναού, μακριά από το ιερό βήμα και ήταν προσπελάσιμο μόνο από το νάρθηκα ή το αίθριο¹. Τα συριακά παστοφόρια μπορεί να προμήθευσαν, σε κάτοψη το πρότυπο για τα παραβήματα, αλλά η λειτουργική νέα θέση τους ως πρόθεσης και διακονικού φαίνεται ότι αρχίζει σταδιακά στον 6^ο αιώνα και αποκρυσταλλώνεται στα χρόνια του Ιουστίνου Β΄.

Ο χώρος κάτω από τον τρούλο αποτελεί τον κυρίως ναό. Το κυριότερο χαρακτηριστικό του τύπου που εξετάζουμε είναι ο σταυροειδής του πυρήνας. Με τη διεύρυνση των πλευρικών τόξων σε κάποιους από αυτούς τους ναούς λύθηκαν τα αισθητικά και δομικά προβλήματα που παρουσίαζε η στήριξη του τρούλου στην επιμηκυσμένη μορφή των βασιλικών με τρούλο, όπου η ισοκατανομή των βαρών του τρούλου στα τέσσερα τόξα παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες. Σε ορισμένους ναούς της κατηγορίας των ναών με τρούλο και περίστωο η ανάπτυξη των κεραιών πήρε μια εντελώς συμμετρική μορφή, ενώ σε ορισμένους άλλους η δημιουργία κατά μήκος άξονα είναι περισσότερο ή λιγότερο εμφανής.

Ο νάρθηκας και τα πλάγια κλίτη σχηματίζουν ένα συνεχές περίστωο. Ο ρόλος των πλαγίων κλιτών είναι να δεχθούν το σώμα των πιστών που δεν χωρούν στον κεντρικό χώρο του ναού. Σύμφωνα με νεότερες απόψεις στο ισόγειο παρέμεναν και οι γυναίκες, στις οποίες παραχωρείτο το βόρειο κλίτος τουλάχιστον από τα τέλη του 7^{ου} αιώνα, οπότε τα υπερώα μας είναι γνωστά ως χώροι κατηχουμένων. Ο ρόλος του νάρθηκα ως χώρου για τους κατηχούμενους στα παλαιοχριστιανικά χρόνια δεν παραμένει ίσως ο ίδιος και μετά τον 7^ο αιώνα, που η τάξη των αμαρτωλών φιλοξενείται κυρίως στα υπερώα². Γενικά στο νάρθηκα και στα χρόνια αυτά θεωρούμε πως γίνεται η κοινή είσοδος του κλήρου και του λαού με την έναρξη της Λειτουργίας, οπότε οι πιστοί προχωρούν στη συνέχεια στο εσωτερικό του ναού, οι δε κατηχούμενοι ανέρχονται στα υπερώα ή, όπου αυτά δεν υπάρχουν, παραμένουν στο χώρο του νάρθηκα.

Με τον αρχιτεκτονικό αυτό τύπο έχουν ασχοληθεί πολλοί ερευνητές, όπως οι Α. Κούντουρας και Χ. Μπακιρτζής, ο Ε. Τσιγαρίδας, η Ε. Μαρκή, η Κ. Θεοχαρίδου, ο Ε. Σκουβαράς, ο Π. Βοκοτόπουλος, ο Ν. Νικονάνος, ο R. Krautheimer, η Μ. Suput, ο Χ. Μπούρας, ο Μ. Καλλιγιάς, ο Στ. Πελεκανίδης, η Μ. Σωτηρίου, ο D. Boskovic, ο C. Mango και πολλοί άλλοι που ερεύνησαν τα μνημεία αυτού του τύπου τόσο στην Ελλάδα όσο και

¹ Θεοχαρίδου 1994, 126.

² Στο ίδιο, 130.

στην Κωνσταντινούπολη και τη Νότια Γιουγκοσλαβία. Καθένας τους, διαπραγματευόμενος κάποιο διαφορετικό μνημείο έχει διατυπώσει απόψεις τόσο ειδικές και σχετικές με το μνημείο που κάθε φορά ερευνά, όσο και γενικότερες για τον αρχιτεκτονικό τύπο. Οι κυριότερες από τις διατυπωθείσες απόψεις είναι οι παρακάτω:

Η Μ. Σωτηρίου³, χαρακτηρίζει την τυπολογική εξέταση των τρουλαίων μεταβατικών ναών ως την εικονογραφία της αρχιτεκτονικής. Ο τύπος του ναού με τρούλο και περίστωο έλκει την καταγωγή του από τον τύπο της τρουλαίας βασιλικής και στο ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιείται σύμφωνα με την ερευνήτρια το πρώτο αποφασιστικό βήμα προς την περικεντρη ανάπτυξη του μερών του ναού γύρω από τον πυρήνα. Αυτό επιτυγχάνεται με την πλάτυνση των πλαγίων καμαρών και το στένεμα της ανατολικής και της δυτικής καμάρας, ενώ η ανατολική καμάρα δεν συνεχίζεται μέχρι την αψίδα του ιερού βήματος, αλλά σταματά πριν από αυτό και αυτό στεγάζεται με ξεχωριστή στέγη. Εξαιτίας του τονισμένου σταυρικού πυρήνα, η Μ. Σωτηρίου κατατάσσει το ναό στον τύπο του τρουλαίου σταυροειδούς. Στην ίδια κατηγορία περιλαμβάνει και το ναό του *Mayafarqin* στη Μαρτυρούπολη της Πεσοποταμίας. Όσον αφορά το ναό της Κοίμησης στο Λάμποβο, τον κατατάσσει στον τύπο της τρουλαίας βασιλικής, βασιζόμενη σε επιγραφή που έχει βρεθεί στο μνημείο, όπου αναφέρεται ότι έχει κτιστεί από τον Ιουστινιανό το 12^ο αιώνα, σύμφωνα με τον τύπο της βασιλικής με τρούλο. Το ναό της Κοίμησης στη Νίκαια, τον χαρακτηρίζει ως το τελευταίο παράδειγμα του τύπου της βασιλικής με τρούλο. Τέλος όσον αφορά το ναό της Κοίμησης στην Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας, τον κατατάσσει μεταξύ των τρουλαίων βασιλικών, λέγοντας παράλληλα ότι οι τοίχοι μεταξύ ναού και πλαγίων κλιτών συνδέουν το ναό με τους Παλαιολόγειους ναούς της Θεσσαλονίκης⁴ (Αγίους Αποστόλους, Αγία Αικατερίνη). Η πρωιμότητα της έρευνας της Μ. Σωτηρίου και οι ελλείψεις για την εποχή πηγές δικαιολογούν αυτή τη σύγχυση, την οποία παρατηρούμε και στον Ε. Τσιγαρίδα⁵.

Στην έρευνά του για το ναό της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα, κατατάσσει το μνημείο μεταξύ των τρουλαίων βασιλικών και το περιγράφει ως μια τρίκλιτη βασιλική, όπου το κεντρικό κλίτος επικοινωνεί με τα δύο πλάγια μέσω διβήλων και με το νάρθηκα μέσω τριβήλου. Αυτό που δεν αναφέρει στην περιγραφή του ναού, είναι ο σταυρικός του πυρήνας, ο οποίος διαγράφεται και στις στέγες. Το περίστωο το αναλύει στα πλάγια κλίτη και στο νάρθηκα χωρίς να επισημαίνει την ενιαία στέγασή του.

Ο Π. Βοκοτόπουλος⁶ υποστηρίζει πως οι περισσότεροι ναοί της Μακεδονίας και των γύρω περιοχών έλκουν την καταγωγή τους από το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος δεν αποκλείεται να έχει κτιστεί βάσει προτύπων από την Κωνσταντινούπολη. Ο ίδιος

³ Σωτηρίου 1932, 97-124.

⁴ Στο ίδιο, 124.

⁵ Τσιγαρίδας 1973, 489-492.

⁶ Βοκοτόπουλος 1981, 559.

έντεκα χρόνια αργότερα⁷ εξετάζει το μνημείο της Κοίμησης στο Λάμποβο για το οποίο λέει πως συγκαταλέγεται μεταξύ των ναών με τρούλο και περίστω, οι οποίοι απαντούν σε διάφορες παραλλαγές στην Κωνσταντινούπολη, στη Μακεδονία και στη σφαίρα επιρροής αυτών από τον 6^ο αιώνα μέχρι τα παλαιολόγια χρόνια. Ο ίδιος υποστηρίζει πως ο τύπος αυτός κατάγεται από τις βασιλικές με τρούλο όπως είναι ο ναός της Θεοτόκου στην Έφεσο και το αρχαιότερο παράδειγμα αυτού είναι ο ναός του Qasr-ibn-Wardan, ο οποίος χρονολογείται στο 564 περίπου. Ακολουθούν η Κοίμηση της Νίκαιας και η Αγία Σία της Θεσσαλονίκης, η Κοίμηση στο Λάμποβο, ο ναός της Κοίμησης στο Drenovo και η Stara Ravnica στη Σερβία. Στην Κωνσταντινούπολη οι ναοί αυτού του τύπου είναι το καθολικό της Μονής Παμμακαρίστου και το Kalenderhane Camii.

Ο Χ. Μπούρας⁸ υποστηρίζει πως ναοί με τρούλο και περίστω σχήματος πι σε κάτοψη, μιμούμενοι την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, είναι γνωστοί μόνο σε δύο παραδείγματα, στην Κουντουριώτισσα Πιερίας και στην εκκλησία της Πύδνας και σχολιάζει πως για άγνωστη αιτία ο τύπος αυτός δεν έτυχε αποδοχής και ευρύτερης διάδοσης. Όσον αφορά το ναό της Κοίμησης στην Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας ο καθηγητής υποστηρίζει πως το μνημείο παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τα μνημεία της Θεσσαλονίκης⁹ τόσο από πλευράς τυπολογίας όσο και αρχιτεκτονικών μορφών, καθώς ο ναός έχει ψηλές αναλογίες, σε αντίθεση με το ταπεινό περίστω, ο τρούλος είναι ραδινός και η αγίδα του ιερού κοσμεύεται με κεραμοπλαστικό διάκοσμο, τον οποίο συναντούμε στα παλαιολόγια μνημεία της Θεσσαλονίκης.

Ο R. Krautheimer¹⁰, αναφερόμενος στον τύπο του ναού με τρούλο και περίστω χρησιμοποιεί τον όρο «σταυροειδής εκκλησία με τρούλο», θεωρεί πως το πρωιμότερο παράδειγμα αυτού του τύπου είναι ο ναός στο Mayafaquin και προέρχεται περισσότερο ή λιγότερο από τη συνεπτυγμένη βασιλική με τρούλο, η οποία κυριάρχησε στα τελευταία χρόνια της εποχής του Ιουστινιανού.

Τέλος, οι Α. Κούντουρας και Χ. Μπακιρτζής στην έρευνά τους για το ναό της Αγίας Σοφίας στη Δράμα¹¹, υιοθετούν την άποψη του Π. Βοκοτόπουλου σχετικά με τον τύπο του ναού με τρούλο και περίστω και επισημαίνουν ότι ο τύπος κατάγεται από τις βασιλικές με τρούλο και γι' αυτό το λόγο παρατηρείται κατά την εξέλιξή του μια σταδιακή απομάκρυνση από αυτές. Και εδώ αρχαιότερος ναός με τρούλο και περίστω θεωρείται ο ναός Qasr-ibn-Wardan, ο οποίος χρονολογείται στο 564 και παρουσιάζει συγγένεια με τους ναούς της Κωνσταντινούπολης.

⁷ Βοκοτόπουλος 1992, 86-92, 126-131.

⁸ Μπούρας 2001, 70.

⁹ Στο ίδιο, 208.

¹⁰ Krautheimer 1998, 361-364

¹¹ Κούντουρας-Μπακιρτζής 1992, 141-155.

2. Οι ναοί

Όσον αφορά το ναό της Αγίας Σοφίας τη Θεσσαλονίκη είναι ένα ιδιαίτερα προβληματικό μνημείο, καθώς δεν έχει διατυπωθεί ακόμα η βέβαιη χρονολόγησή του. Σύμφωνα με την Κ. Θεοχαρίδου το μνημείο, του οποίου ο τωρινός αρχιτεκτονικός τύπος ανήκει στην τελευταία του φάση, χρονολογείται στον πρώιμο 7^ο αιώνα¹². Την χρονολόγηση της Θεοχαρίδου βλέπουμε να υιοθετεί και ο Ν. Γκιολές¹³. Στον αντίποδα της θεωρίας της Θεοχαρίδου, ο Γ. Βελένης¹⁴ κρίνοντας με βάση τον τοιχογραφικό διάκοσμο της Αγίας Σοφίας και συγκεκριμένα τις επιγραφές του τρούλου τοποθετεί το μνημείο στο πρώτο μισό του 8^{ου} αιώνα, αναιώνοντας παράλληλα και την άποψη του Στ. Πελεκανίδη¹⁵ ο οποίος θεωρεί πως ο ναός κτίστηκε τον 10^ο αιώνα. Στις αρχές του 8^{ου} αιώνα αλλά με κάποια επιφύλαξη τοποθετεί το ναό και ο R. Krautheimer¹⁶, ο οποίος εντάσσει το μνημείο στην κατηγορία των σταυροειδών με τρούλο εκκλησιών και όχι στους ναούς με τρούλο και περίστωο. Η διαφορά μεταξύ 8^{ου} και 10^{ου} αιώνα είναι ιδιαίτερα σημαντική όχι μόνο για τη σωστή τοποθέτηση του μνημείου, αλλά κυρίως για τον επιτυχή συσχετισμό του με τα υπόλοιπα, τα οποία έπονται. Διότι εάν μεν χρονολογείται στον 8^ο αιώνα τότε απέχει από τα αμέσως επόμενα αντίγραφα του κατά δύο αιώνες, εάν όμως είναι του 10^{ου} αιώνα τότε είναι περίπου σύγχρονο με αυτά και η άποψη που μπορούμε να σχηματίσουμε για τα αντίγραφα του τίθεται σε άλλη βάση.

Με το ναό της Αγίας Σοφίας στη Δράμα, που χρονολογείται στο 10^ο αιώνα και παρουσιάζει εκπληκτική ομοιότητα με αυτόν της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, έχουν κυρίως ασχοληθεί οι Α. Κούντουρας και Χ. Μπακιρτζής¹⁷, οι οποίοι την κατατάσσουν στα μνημεία του τύπου με τρούλο και περίστωο και εντοπίζουν ομοιότητές της με το ναό της Κοίμησης στη Νίκαια και με το ναό της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα της Πιερίας. Η χρονολόγηση που δίνουν οι ερευνητές τοποθετεί το μνημείο περίπου στο 10^ο αιώνα, αλλά αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο μιας πιο πρώιμης χρονολόγησης. Με το μνημείο έχουν ασχοληθεί και οι ερευνητές Γ. Βελένης και Ν. Τριανταφυλλίδη¹⁸, οι οποίοι κρίνοντας με βάση την τοιχοποιία του ναού, βρίσκουν ομοιότητα με αυτή της πρώτης φάσης των τειχών της Δράμας.

Ο Ε. Τσιγαρίδας¹⁹ παρουσίασε τον κοιμητηριακό ναό της Κουντουριώτισσας στην Πιερία και τον κατέταξε στην κατηγορία της τρουλαίας βασιλικής. Με βάση την τοιχοδομία και τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο του ναού ο καθηγητής τον τοποθέτησε στο 10^ο αιώνα. Ο

¹² Θεοχαρίδου 1994, 124.

¹³ Γκιολές 1992, 26-27

¹⁴ Βελένης 1977, 70-77.

¹⁵ Πελεκανίδη 1997, 97-107.

¹⁶ Krautheimer 1998, 355-357.

¹⁷ Κούντουρας-Μπακιρτζής 1992, 141-155.

¹⁸ Βελένης και Τριανταφυλλίδη 1991.

¹⁹ Τσιγαρίδας 1973, 489-492.

Χ.Μπούρας²⁰ αναφερόμενος στο συγκεκριμένο ναό τον κατατάσσει σε αυτούς που μιμούνται την Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη και κάνει ένα σχόλιο σχετικά με την περιορισμένη διάδοση του τύπου ο οποίος όπως χαρακτηριστικά λέει: "για άγνωστη αιτία ο τύπος αυτός δεν είχε αποδοχή και ευρύτερη διάδοση".

Ο επισκοπικός ναός του Κίτρου στην Πύδνα Περίας, ο οποίος ανασκάφθηκε πρόσφατα έχει ερευνηθεί από την Ε. Μαρκή²¹. Πρόκειται για ένα ναό που αποτελεί γνήσιο αντίγραφο του μητροπολιτικού της Θεσσαλονίκης. Αυτό βλέπουμε να υποστηρίζει και ο Χ.Μπούρας²², καθώς τοποθετεί το μνημείο όπως και τον κοιμητηριακό στην Κουντουριώτισσα Περίας, στην κατηγορία των ναών που αντιγράφουν την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Στο μνημείο, το οποίο δυστυχώς σώζεται στο ύψος των θεμελίων αναμένεται να διενεργηθούν και περαιτέρω έρευνες. Σύμφωνα με την Ε. Μαρκή, ο ναός κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Το 1204 μετατράπηκε σε Φραγκικό στρατόπεδο και τότε υψώθηκε πύργος στο χώρο του ιερού βήματος.

Για τη χρονολόγηση του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Λάμποβο της Αλβανίας υπάρχει διχογνωμία. Ο Π. Βοκοτόπουλος²³ τοποθετεί το μνημείο στο 10^ο αιώνα. Την ίδια χρονολόγηση δέχεται και ο Ν. Γκιολές²⁴ καθώς συγκρίνεται η τοιχοποιία και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του ναού με αυτόν του ναού της Παναγίας στην Παναζιώτισσα Γαβρολίμνης που επίσης χρονολογείται στο 10^ο αιώνα. Η επικρατούσα ωστόσο άποψη σχετικά με τη χρονολόγηση του ναού είναι αυτή του Α. Μeksi²⁵, ο οποίος υποστηρίζει ότι πρόκειται για μνημείο του 13^{ου} αιώνα. Την ίδια θέση υποστηρίζει και ο Γ. Σωτηρίου²⁶, ο οποίος αναφέρει ότι συγγένειες προς τα μνημεία της Ηπείρου, όπου δεν έχει επιτευχθεί ο μονόχωρος σταυροειδής με τρούλο και περίστωο, τοποθετούν το μνημείο στο 12^ο με 13^ο αιώνα.

Στο Brvenik της Σερβίας βρίσκεται ο ναός της Stara Pavlića, τον οποίο η Ε. Χατζητρύφωνος²⁷ τοποθετεί με κάποια επιφύλαξη στο 12^ο αιώνα. Επί πλέον η ίδια υποστηρίζει πως ο ναός είναι κτισμένος πάνω στα ερείπια παλαιότερου ναού, ο οποίος ήταν αφιερωμένος στον Απόστολο Παύλο. Πρόκειται για ένα μονόχωρο τρουλαίο με περίστωο ναό, του οποίου η σημερινή μορφή, αν και ερειπωμένη, ανήκει σε πρόσφατη επέμβαση. Η βιβλιογραφία για το μνημείο είναι ελάχιστη και εποπτικό υλικό γι' αυτό βρίσκουμε στη διεύθυνση <http://www.beo-books.de/pictures/culture/church-1>.

²⁰ Μπούρας 2001, 70.

²¹ Μαρκή 1985, 195-206.

²² Μπούρας 2001, 70.

²³ Βοκοτόπουλος 1992, 126-131.

²⁴ Γκιολές 1992, 75-77.

²⁵ Meksi 1975, 77-105.

²⁶ Σωτηρίου 1942, 381.

²⁷ Χατζητρύφωνος 2004, 126-127.

Έναν αιώνα αργότερα, στα τέλη του 13^{ου} αιώνα, τοποθετεί ο Ν.Νικονάνος²⁸ το καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα της Θεσσαλίας, η οποία την περίοδο ανέγερσης του μνημείου ανήκε στο θέμα της Μακεδονίας. Ο Ε.Σκουβαράς²⁹ τοποθετεί το μνημείο έναν αιώνα αργότερα. Το καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας ενέταξε στο 14^ο αιώνα και η Μ. Šuput³⁰ στη μελέτη της για το ναό της Κοίμησης στο Drenovo στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Η Ε.Κωνσταντινίδου³¹ σχετικά με τις τοιχογραφίες του καθολικού της Μονής Ολυμπιώτισσας, βρίσκουμε τη θεωρία πως το μνημείο είναι κτισμένο πάνω σε προγενέστερο μονόχωρο ναό του τύπου της βασιλικής. Στη συνέχεια οι τοίχοι του μικρού αυτού ναού διαλύθηκαν στους τέσσερις πεσσούς, που τώρα ανακρατούν τον τρούλο και προστέθηκε και το περίστωο. Το περίστωο, δηλαδή κατά την άποψή της είναι σύγχρονο της μετατροπής του ναού από μονόχωρη βασιλική σε τρουλαίο με περίστωο ναό. Ο Γ. Βελένης³² χρονολογεί το ναό στο 14^ο αιώνα βάσει της τεχνοτροπίας των τοιχογραφιών του μνημείου, η οποία παραπέμπει σε αυτή των τοιχογραφιών του καθολικού της Μονής Παμιακαρίστου, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 14^{ου} αιώνα.

Ο ναός της Κοίμησης στο Drenovo είναι το τελευταίο μνημείο αυτής της κατηγορίας, το οποίο όπως είπαμε και παραπάνω έχει μελετήσει η Μ. Šuput³³. Το μνημείο έχει συμπεριλάβει στην έρευνά της και η Ε.Χατζητρύφωνος³⁴, η οποία με βάση τον τρόπο επικοινωνίας του κεντρικού πυρήνα με τα σκέλη του περιστώου τον κατατάσσει στην ίδια ομάδα μνημείων με τη Stara Pavlića και το καθολικό της μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα. Χρονολογείται στο 14^ο αιώνα και από τις δύο ερευνήτριες, αν και παλαιότερα το μνημείο θεωρείτο πως ανήκε στον 11^ο ή το 12^ο αιώνα.

Στόχος αυτής της εργασίας είναι α) να μελετηθούν τα στάδια διαμόρφωσης του τύπου διαχρονικά, β) να εντοπισθούν οι κατά τόπους διαφοροποιήσεις, γ) να διακριθούν τα μνημεία εάν είναι δυνατόν σε ομάδες με βασικές ομοιότητες και δ) να ερευνηθεί το αν και κατά πόσο ο μεγαλοπρεπέστερος, εμβληματικός ναός αυτού του αρχιτεκτονικού τύπου, δηλαδή η Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη που μάλλον χρονολογείται στον 8^ο αιώνα, αποτέλεσε πρότυπο για όλους τους ναούς με τρούλο και περίστωο που οικοδομήθηκαν σε μεταγενέστερες περιόδους.

Προκειμένου λοιπόν να διερευνηθούν τα παραπάνω θέματα, στα κεφάλαια που ακολουθούν, τα μνημεία θα αναλυθούν τυπολογικά και μορφολογικά, θα ενταχθούν το καθένα στο χρονικό και κοινωνικοπολιτικό του πλαίσιο και στο τέλος θα συγκριθούν μεταξύ τους, καθώς και με το αρχαιότερο μνημείο όλων, την Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό τη διαπίστωση των ομοιοτήτων και των διαφοροποιήσεών τους. Τα συμπεράσματα

²⁸ Νικονάνος 1997.

²⁹ Σκουβαράς 1967, 12.

³⁰ Šuput 2003, 139-144.

³¹ Constantinides 1992,

³² Velenis 1998-1999, 105.

³³ Šuput 2003, 139-144.

³⁴ Χατζητρύφωνος 2004, 182-183.

που αναμένεται να προκύψουν είναι η σαφής ομοιότητα του ναού αυτού με το μεσοβυζαντινούς ναούς της Αγίας Σοφίας στη Δράμα και του επισκοπικού του Κίτρους στην Πύδνα Πιερίας. Επιπλέον θα διαπιστωθούν οι διαφορές με υστερότερα μνημεία, τα οποία, κάτω από άλλες συνθήκες αποκτούν ένα διαφορετικό χαρακτήρα με χαρακτηριστικά ωστόσο που έλκουν την καταγωγή τους στις λύσεις που δόθηκαν στην Αγία Σοφία. Ακόμη αναμένεται, μέσω συνεξέτασης κάποιων μνημείων από τον ελλαδικό χώρο και κάποιων από τη Σερβία, να εντοπιστούν οι αρχιτεκτονικοί δεσμοί μεταξύ των δύο κρατών, καθώς θα παρατηρήσουμε πως η αρχιτεκτονικός τύπος αλλά και ο τρόπος ανάπτυξης του εξωτερικού των κτισμάτων μεταφέρεται από την Ελλάδα στη Σερβία αυτούσιος.

Κεφάλαιο 1^ο Ζητήματα τυπολογίας

1.1 Η προϊστορία του ναού με τρούλο και περίστωο

Σύμφωνα με τον R.Krautheimer³⁵, η εκκλησία του Alahan Manastir κατατάσσεται στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρουλαίας βασιλικής και χρονολογείται στην περίοδο μεταξύ 471 και 494. Αποτελείται από έναν τρουλαίο πυρήνα που ορίζεται από τέσσερις πεσσούς, οι οποίοι μέσω καμαρών και σφαιρικών τριγώνων ανακρατούν τον τρούλο. Γύρω από το σταυρικό πυρήνα αναπτύσσεται περίστωο, αποτελούμενο από το βόρειο και νότιο κλίτος, ενώ στα δυτικά συνεχίζεται το κεντρικό κλίτος. Η επικοινωνία του κέντρου με τις πλαϊνά κλίτη γίνεται μέσω πεντάβηλων ανοιγμάτων, τα οποία σχηματίζονται με την παρεμβολή τεσσάρων κίωνων μεταξύ των δύο πεσσών. Στα ανατολικά το τριμερές ιερό βήμα ανοίγεται στο πάχος του τοίχου και αποτελείται από την τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά ασίδα του ιερού βήματος και από τα δύο τετράγωνης κάτοψης παραβήματα. Σύμφωνα με τον R.Krautheimer³⁶ το σχέδιο του ναού μάλλον έγινε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ θεωρεί βέβαιο ότι ο ρυθμός και η ποιότητα του διακόσμου είναι αποτέλεσμα εργασίας κάποιου συνεργείου προερχόμενου από την πρωτεύουσα.

Στα τέλη του 5^{ου} αιώνα³⁷ συναντούμε έναν ναό με τρούλο και περίστωο. Πρόκειται για το Alahan Manastir στην Κιλικία της Μικράς Ασίας, το οποίο σώζεται σε ημιερειπωμένη κατάσταση. Σύμφωνα με τον R.Krautheimer, όλο το κτίριο ήταν ξυλόστεγο και τα πλάγια κλίτη, τα υπερώα, το πρώτο διαμέρισμα του κεντρικού κλίτους και το ιερό βήμα στεγάζονταν με στέγες πάνω σε ζευκτά. Ο σταυρικός πυρήνας του μνημείου δεν είναι ιδιαίτερα σαφής, καθώς οι καμάρες που σχηματίζονται από τους τέσσερις πρισματικούς πεσσούς που ανακρατούν τον τρούλο είναι πολύ ρηχές. Βέβαια, περίστωο είναι συνεχές και η δυτική του πλευρά παίρνει τη μορφή λιτής, δηλαδή διπλού νάρθηκα. Η επικοινωνία του σταυρικού πυρήνα με τη βόρεια και τη νότια πλευρά του περιστώου γίνεται μέσω τριβήλων που σχηματίζονται από την παρεμβολή δύο κίωνων ανάμεσα στους δύο αντίστοιχους πεσσούς, τα μετακίονια ωστόσο δίνουν εντύπωση απλής κιονοστοιχίας. Με τη δυτική στοά ο υπό τον τρούλο χώρος επικοινωνεί μέσω μεγάλου τοξωτού ανοίγματος. Στα ανατολικά το τριμερές ιερό βήμα ανοίγεται στο πάχος του τοίχου και αποτελείται από την κεντρική ημικυκλική εσωτερικά και μη εξέχουσα από τον τοίχο ασίδα του ιερού βήματος και από τα δύο τετράγωνης κάτοψης, επίσης μη εξέχοντα από τον ανατολικό τοίχο παραβήματα. Το μνημείο

³⁵ Krautheimer 1998, 304.

³⁶ Στο ίδιο 304.

³⁷ Στο ίδιο, 303-305.

είναι κτισμένο με αμιγή λιθοδομή, αποτελούμενη από ορθογώνιους λίθους, τοποθετημένους σε δόμους. Η κάτοψη του μνημείου αυτού δεν είναι η τυπική ενός ναού με τρούλο και περίστω, αφού παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με τις βασιλικές με τρούλο. Πρόκειται όμως για ένα πολύ σημαντικό μνημείο, καθώς σε αυτό παρατηρούμε να σχηματίζεται ένας υποτυπώδης σταυρικός πυρήνας περιβαλλόμενος από χαμηλότερα στεγασμένο, συνεχές περίστω, αρχή στην οποία βασίζεται ο τύπος του ναού με τρούλο και περίστω. Η διαφορά μεταξύ της τρουλαίας βασιλικής και της τρουλαίας με περίστω εκκλησίας, εντοπίζεται στην κάτοψη αλλά και στην ανωδομή. Καταρχήν, η βασιλική με τρούλο εκκλησία αποτελείται από ένα τρίκλιτο κτίσμα, στο κεντρικό κλίτος του οποίου τοποθετείται ένας τρούλος. Το κτίσμα έχει δρομικό χαρακτήρα και τις περισσότερες φορές είναι επίμηκες. Από τις δίρριχτες στέγες εξέχει ο τρούλος, που διακόπτει τη συνέχεια της στέγασης. Στο ναό με τρούλο και περίστω οι στέγες διαμορφώνονται σε τρία επίπεδα, αντίστοιχα της εσωτερικής διάταξης του χώρου: ο κεντρικός χώρος στεγάζεται με τον τρούλο, ο οποίος εξέχει πάνω από την υπόλοιπη στέγη, οι κεραίες του σταυρού στεγάζονται σε αμέσως χαμηλότερο επίπεδο με δίρριχτες στέγες και, τέλος, το περίστω στεγάζεται σε ακόμα χαμηλότερο επίπεδο αφήνοντας το σταυρικό κέντρο και τον τρούλο να εξέχουν πολύ ψηλότερα από αυτό.

Ο ναός Dağ Pazarı στην Πισιδία της Μικράς Ασίας είναι ένας ακόμη ναός με τρούλο και περίστω, ο οποίος χρονολογείται στο γ' τρίτο του 5^{ου} αιώνα³⁸ και παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά του τύπου. Ο σταυρικός πυρήνας ορίζεται από τέσσερις πρισματικούς πεσσούς και περιβάλλεται από περίστω σχήματος Π. Το περίστω είναι συνεχές, καμαροσκέπαστο και ο σταυρικός πυρήνας επικοινωνεί μαζί του μέσω τριβήλων ανοιγμάτων. Στα ανατολικά προσαρτάται τριμερές ιερό βήμα αποτελούμενο από την κεντρική ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά ανήδα του ιερού και από τα δύο τετράγωνα παραβήματα, τα οποία δεν εξέχουν από τον ανατολικό τοίχο. Μπροστά από τη δυτική στοά του περιστώου, αναπτύσσεται εξωνάρθηκας, ο οποίος επικοινωνεί με τη στοά μέσω τριών ανοιγμάτων.

Στη Συρία βρίσκεται ο ναός Kasr ibn Wardan, ο οποίος χρονολογείται το 564 και παρουσιάζει στενή σχέση με την Κωνσταντινούπολη. Το κτίριο χαρακτηρίζεται από έντονη τάση για τετραγωνισμό και συμμετρική οργάνωση του χώρου γύρω από τον τρούλο³⁹. Ο τετράγωνος, κεντρικός χώρος του ναού διευρύνεται προς την ανατολή και προς την δύση με την πρόσθεση δύο καμαροσκέπαστων χώρων, τονίζοντας έτσι τον κατά μήκος άξονα του κτιρίου, ο οποίος ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και επίπεδη εξωτερικά ανήδα. Ο κεντρικός χώρος του ναού επικοινωνεί με τα πλάγια κλίτη μέσω τριβήλων ανοιγμάτων. Τα πλάγια κλίτη του ναού μαζί με τον νάρθηκα σχηματίζουν ένα περίστω, το οποίο διαμερισματοποιείται καθώς περιβάλλει τον κεντρικό χώρο, ενώ στα ανατολικά

³⁸ Χατζητρύφωνος 2004, 100.

³⁹ Γκιολές 1998, 128.

απολήγουν σε τετράγωνα παραβήματα που στεγάζονται με σταυροθόλια. Αν και στον ναό αυτό δεν σχηματίζεται σταυρικός πυρήνας, καθώς απουσιάζουν το βόρειο και νότιο σκέλος του σταυρού που θα έπρεπε να σχηματίζεται στο κέντρο, μπορούμε ωστόσο να πούμε πως πραγματικά το περίστω αναπτύσσεται άρτια και με σαφήνεια στο χώρο.

Στον 5^ο ή στον 6^ο αιώνα τοποθετείται από την Ε.Χατζητρύφωνος⁴⁰ ο ναός του Lovech, στη Βουλγαρία. Πρόκειται για ένα ναό με τρούλο και περίστω, στον οποίο ο σταυρικός πυρήνας ορίζεται από τέσσερις πρισματικούς πεσσούς, εκ των οποίων οι δύο δυτικοί είναι τοιχοπεσσοί και οι εσωτερικές τους απολήξεις σχηματίζουν τη δίοδο επικοινωνίας του κεντρικού χώρου με τη δυτική στοά του περιστώου. Με τις πλάγιες στοές η επικοινωνία γίνεται μέσω τριβήλων ανοιγμάτων, που δημιουργούνται με την παρεμβολή δύο κιόνων ανάμεσα στους πεσσούς. Στα ανατολικά προσαρτάται τριμερές ιερό βήμα αποτελούμενο από την ημικυκλική εσωτερικά και πεντάπλευρη εξωτερικά κεντρική αψίδα του ιερού και από τις δύο αψίδες των παραβημάτων, οι οποίες έχουν τη μορφή μονόχωρων ναϊσκων που στα ανατολικά απολήγουν σε ημικυκλικές εσωτερικά και τρίπλευρες εξωτερικά αψίδες.

Ένας ακόμη ναός των παλαιοχριστιανικών χρόνων, που εντάσσεται σε αυτό τον αρχιτεκτονικό τύπο και προηγείται του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, είναι ο ναός στο Mayafaquin της Ανατολίας, η αρχαία Μαρτυρούπολη και χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αιώνα. Ο ναός αυτός διαμορφώνεται διαφορετικά από όσα παραδείγματα αυτού του τύπου γνωρίζουμε. Αποτελείται από έναν πυρήνα σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, που ορίζεται από τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα (όπως όλοι οι εγγεγραμμένοι σταυροειδείς ναοί), στεγάζεται με μεγάλο τρούλο και περιβάλλεται από ένα ενιαίο περίστω στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά του. Στα ανατολικά προσαρτάται συριακού τύπου ιερό βήμα σε απόλυτη αρμονία με τις αναλογίες του ναού. Η διαφορά λοιπόν αυτού ναού σε σχέση με τους άλλους πρώιμους αλλά και μεταγενέστερους ναούς με τρούλο και περίστω είναι η διαμόρφωση του σταυρικού πυρήνα: Εδώ πλέον δεν υπάρχει ένας σταυροειδής πυρήνας που ορίζεται από τα τέσσερα στηρίγματα του τρούλου, αλλά πρόκειται για έναν τρουλαίο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με απαρτισμένα γωνιακά διαμερίσματα στις τέσσερις γωνίες του και με ένα περίστω που τον περιβάλλει.

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Νίκαια της Βιθυνίας, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αιώνα και σήμερα σώζεται σε ερείπια (διασώζονται μόνο τα κάτω τμήματα των πεσσών και των τοίχων) καθώς καταστράφηκε κατά τη διάρκεια βανδαλισμών στο Μικρασιατικό πόλεμο. Ωστόσο τόσο οι παλαιότερες αποτυπώσεις όσο και νεότερες μελέτες έχουν αποσαφηνίσει την όψη του αρχικού κτίσματος και την έκταση των διαδοχικών μετασκευών που υπέστη, όπως είναι η απομάκρυνση των υπερώων πάνω από τα πλάγια

⁴⁰ Χατζητρύφωνος 2004,102.

κλίτη και η προσθήκη ενός εξωνάρθηκα μετά το 1065⁴¹. Το κεντρικό κλίτος του ναού που ορίζεται από τέσσερις ογκώδεις, σχεδόν τετράγωνους πεσσούς είναι σταυρόσχημο. Στους πεσσούς στηρίζονται τέσσερις ισοβαθείς καμάρες που ανέχουν τον μεγάλο τρούλο που καλύπτει το κέντρο. Το μεσαίο κλίτος επικοινωνεί με το βόρειο και το νότιο μέσω τρίβηλων ανοιγμάτων. Ο ναός δεν είχε υπερώα και ο νάρθηκας και τα πλάγια κλίτη στεγάζονται πολύ χαμηλότερα από τον κεντρικό πυρήνα. Η εκκλησία υπέστη σοβαρές καταστροφές με τον σεισμό του 1065, ενώ αμέσως μετά ξανακτίστηκαν οι καμάρες, η βάση του τρούλου και μεγάλο μέρος του νάρθηκα. Τα πλάγια διαμερίσματα του τριμερούς Ιερού Βήματος ενσωματώνονται στο τετράγωνο του ναού, διατηρούν όμως κάποια αυτοτέλεια λόγω των στενών ανοιγμάτων επικοινωνίας με το ιερό βήμα και με τα πλάγια κλίτη. Η αυτοτέλεια αυτή διαφαίνεται και εξωτερικά, επειδή οι τρουλίσκοι τους θα βρίσκονταν πολύ χαμηλότερα στεγασμένοι από τις στέγες στο κεντρικό σταυρικό τετράγωνο και την κεντρική αψίδα⁴². Το κτίριο παραβαλλόμενο με την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης είναι δυνατόν να θεωρηθεί πρωιμότερο όσον αφορά τη διάρθρωση των όγκων και την απομάκρυνση από τον τύπο της τρουλαίας βασιλικής, καθώς στην Αγία Σοφία οι διαδικασίες ελάφρυνσης των όγκων ήδη αρχίζουν με τις δυο σειρές τοξωτών ανοιγμάτων και τη δημιουργία ορθογώνιων χώρων στους πυρήνες των πεσσών. Αυτοί οι ορθογώνιοι χώροι θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως προάγγελοι των μετέπειτα γωνιακών διαμερισμάτων των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, που προήλθαν από τη σταδιακή διάλυση των συμπαγών πεσσών των τρουλαίων βασιλικών.

Η επόμενη πολύ μακριά περίοδος 300 χρόνων, από το θάνατο του Ιουστινιανού έως την άνοδο της δυναστείας των Μακεδόνων στον θρόνο, χαρακτηρίζεται από την απουσία γραπτών πληροφοριών για τις ελληνικές επαρχίες και τη γενική πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ύφεση. Την περίοδο αυτή ονομάζουν σκοτεινούς αιώνες, οι οποίοι είναι ιδιαίτερος αισθητοί στην Ελλάδα με τη συρρίκνωση και την αγροτοποίηση των πόλεων, την εγκατάλειψη πολλών άλλων, την αδυναμία των επικοινωνιών, την κατακόρυφη πτώση της νομισματικής κυκλοφορίας και τον περιορισμό της οικοδομικής δραστηριότητας στο ελάχιστο⁴³. Ο περιορισμένος αριθμός μνημείων της εποχής καθώς και οι αμφισβητήσεις για την ακριβή χρονολόγηση του κάθε μνημείου καθιστούν δύσκολη την παρακολούθηση των σταδίων διαμόρφωσης των διαφόρων αρχιτεκτονικών τύπων. Ο αρχιτεκτονικός τύπος που θα γνωρίσει πολύ μεγάλη διάδοση είναι η τρουλαία βασιλική. Τον τύπο αυτό θα επεξεργαστούν οι Βυζαντινοί στα χρόνια που θα ακολουθήσουν μέχρι να καταλήξουν στο καθαρά βυζαντινό αρχιτεκτονικό δημιούργημα, τον «σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο»

⁴¹ Στο ίδιο 355.

⁴² Γκιολές 1992, 23-24.

⁴³ Μπούρας 2001, 47.

ναό με τα τέσσερα ελεύθερα λεπτά στηρίγματα του τρούλου που εμφανίζεται από τα τέλη του 8^{ου} αιώνα και θα επικρατήσει στη βυζαντινή ναοδομία από τον 10^ο αιώνα⁴⁴.

Λόγω οικονομικών δυσχερειών μεταβολές εμφανίζονται και στη λατρεία των Βυζαντινών, όπως είναι η αλλαγή της πορείας των δύο Εισόδων της Θείας Λειτουργίας, δηλαδή της εν πομπή μεταφοράς στο Ιερό Βήμα του Αγίου Ευαγγελίου και των Τιμίων Δώρων, για να τελεστεί το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Μέχρι το πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα τα ιερά σκεύη και το Ευαγγέλιο φυλάσσονταν στο διακονικό, χώρο στη νότια πλευρά του αιθρίου. Την εποχή αυτή διαχωρίζεται η πρόθεση από το διακονικό με την προσθήκη χώρου στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα. Στα μέσα του 6^{ου} αιώνα οι χώροι αυτοί μεταφέρονται στα ανατολικά, εκατέρωθεν του Ιερού βήματος. Από τους χώρους αυτούς γίνονται πλέον οι δύο Είσοδοι, από το νότιο η μικρή και από το βόρειο η Μεγάλη. Η πορεία πλέον των δύο Εισόδων δε γίνεται κατά μήκος του μακρού άξονα του ναού, αλλά ακολουθεί κυκλική κίνηση. Αυτό επέβαλε την περίκεντρη οργάνωση του χώρου για να μπορούν όλοι οι πιστοί να παρακολουθούν το τελετουργικό των Εισόδων⁴⁵. Έτσι το μήκος περιορίζεται, το πλάτος αυξάνεται και γίνεται έντονη η τάση για τετραγωνισμό. Αναλόγως αλλάζει και η διάταξη των καμαρών της οροφής και των στηριγμάτων του τρούλου, δηλαδή και οι τέσσερις καμάρες αποκτούν σταδιακά το ίδιο βάθος. Έτσι το κέντρο του ναού στεγάζεται πλέον από σταυρικά διατεταγμένες καμάρες και τρούλο στο κέντρο. Τα πλάγια κλίτη μαζί με το νάρθηκα σχηματίζουν μια ενιαία περιμετρική στοά που συχνά έχει και γυναικωνίτη. Διαμορφώνεται λοιπόν με τον τρόπο αυτό ο τύπος του τρουλαίου σταυροειδούς ναού με περίστωο, του οποίου αργότερα απαντούν διάφορες παραλλαγές⁴⁶.

1.2 Μορφολογική και τυπολογική διερεύνηση του περιστώου

Όπως στις απλές οικίες οι χώροι ακολουθούν τις απαιτήσεις των ενοίκων, έτσι και οι αρχιτέκτονες των ναών είναι υποχρεωμένοι να ικανοποιούν τις ανάγκες της τέλεσης της Θείας Λειτουργίας. Γι' αυτό το λόγο χώροι προστίθενται, αφαιρούνται, μεγεθύνονται ή σμικρύνονται ανάλογα με τη σημασία και την αναγκαιότητά τους για τη Θεία Λειτουργία.

Αν επιχειρήσουμε να ορίσουμε τον όρο *περίστωο*, θα λέγαμε ότι δηλώνει μια στεγασμένη στοά που περιτρέχει έναν κεντρικό χώρο, που μπορεί να έχει είτε μακρόστενο, είτε τετράγωνο σχήμα. Το περίστωο είναι ένας ενιαίος χώρος, με συνεχή ροή, στεγάζεται σε χαμηλότερο ύψος από τον κεντρικό χώρο δείχνοντας πως η λειτουργία του υποτάσσεται σε

⁴⁴ Γκιολές 1992, 11-13.

⁴⁵ Στο ίδιο 14.

⁴⁶ Στο ίδιο 15.

αυτή του κεντρικού πυρήνα, ενώ παράλληλα οριοθετεί το περίγραμμα του ναού. Άλλοτε το συναντούμε ισόγειο και άλλοτε διαρθρώνεται σε δύο επίπεδα, διαθέτοντας και υπερώα.

Στην περίπτωση του περιστώου, αυτό δημιουργείται με δύο τρόπους κατά την Ε.Χατζητρύφωνος⁴⁷. Στην πρώτη περίπτωση το περίστωο κτίζεται εξαρχής, μαζί με το υπόλοιπο σώμα του ναού, εντασσόμενο έτσι στο αρχικό αρχιτεκτονικό σχέδιο. Όταν συμβαίνει αυτό, τις περισσότερες φορές το περίστωο είναι αρμονικά δεμένο με το υπόλοιπο κτίριο και η επικοινωνία μεταξύ των χώρων γίνεται με ανοίγματα εξαρχής σχεδιασμένα και άριστα εναρμονισμένα με τους όγκους του κτίσματος. Στη δεύτερη περίπτωση σε έναν ήδη υπάρχοντα ναό προστίθενται διαδοχικά πολλοί χώροι, περιμετρικά του κυρίως σώματός του, είτε ταυτόχρονα, είτε σε διαφορετικές μεταξύ τους φάσεις, δημιουργώντας έτσι ένα περίστωο, το οποίο σε αυτήν την περίπτωση αλλάζει την αισθητική του κτιρίου. Επεμβαίνει, δηλαδή, στη διάρθρωση των εξωτερικών όγκων του αρχικού ναού, ενώ πολλές φορές δεν εντάσσεται επιτυχώς στον αρχικό ναό, αφού αλλάζουν οι αναλογίες με αποτέλεσμα να φθείρεται η αρχική αρμονία που χαρακτήριζε το ναό χωρίς το περίστωο. Θα πρέπει, ωστόσο σε αυτό το σημείο να διευκρινίσουμε ότι στον αρχιτεκτονικό τύπο του τρουλαίου με περίστωο ναού, το περίστωο κτίζεται εξαρχής και παράλληλα με το υπόλοιπο κτίσμα.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ένας ναός με τρούλο και περίστωο αν και προέρχεται από τον τύπο της τρουλαίας βασιλικής, έχει περισσότερο έναν περίκεντρο χαρακτήρα. Όλες οι κινήσεις και οι λειτουργίες που εξυπηρετούνται μέσα στην τρίπλευρη στοά έχουν ως σημείο αναφοράς το κέντρο του ναού. Ο κυκλικός αυτός χαρακτήρας υποδηλώνεται και από τη διάταξη των στεγών, καθώς ο κεντρικός επιβλητικός συνήθως τρούλος πλαισιώνεται από το ενιαίο και χαμηλότερο περίστωο, το οποίο κατά κανόνα στεγάζεται με ενιαία μονόριχτη στέγη. Δεν θα μπορούσαμε να πούμε πως ο τύπος που εξετάσαμε γνώρισε μεγάλη διάδοση στον ελλαδικό χώρο, ειδικά αν τον συγκρίνουμε με μνημεία άλλων τύπων που υπερέχουν αριθμητικά. Κατέχει ωστόσο σημαντική θέση στην πρώιμη, μέση και ύστερη βυζαντινή ναοδομία.

Ο τύπος του ναού με τρούλο και περίστωο εμφανίζεται σε πλήρη και σαφή μορφή στον ευμεγέθη και μεγαλοπρεπή ναό της Αγία Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, που χρονολογείται, όπως θα δούμε και παρακάτω, πιθανότατα στον 8^ο αιώνα. Κατά τη διάρκεια του 10^{ου} αιώνα ο τύπος γνώρισε στο βόρειο τμήμα της Ελλάδας μεγάλη διάδοση. Παρατηρούμε δηλαδή ότι μέσα σε εκατό χρόνια περίπου κτίζονται τέσσερις ναοί αυτού του τύπου. Περιέργως μετά τον 10^ο αιώνα, τον ξανασυναντούμε στη Σερβία το 12^ο αιώνα και τέσσερις αιώνες μετά, στη Θεσσαλία όπου κτίζεται ένα μνημείο φανερά επηρεασμένο από την αρχιτεκτονική και την παράδοση της Θεσσαλονίκης.

⁴⁷ Χατζητρύφωνος 2004, 91-92.

Ο περιορισμένος αριθμός αυτού του τύπου μνημείων στην ελλαδική ναοδομία δεν μας επιτρέπει να μιλήσουμε για ένα διαδεδομένο τύπο. Είναι εμφανές ότι άλλοι αρχιτεκτονικοί τύποι, όπως λόγω χάρη ο σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός, γνώρισαν πολύ μεγαλύτερη διάδοση. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε πως όλοι οι ναοί με τρούλο και περίστωο έλκουν την καταγωγή τους από το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη.

Οι ναοί με τρούλο και περίστωο που σώζονται στην Κωνσταντινούπολη είναι σαφώς μεταγενέστεροι από τους περισσότερους ναούς που αποτελούν το αντικείμενο αυτής της εργασίας. Πρόκειται για το καθολικό της Μονής Παμμακαρίστου (τέλη 12^{ου} αιώνα), το Güll Camii, το Kalenderhane Camii (τέλη 12^{ου} αιώνα), τη νότια εκκλησία της Μονής του Λιβός (τέλη 13^{ου} αιώνα) και τη Μονή της Χώρας (μετασκευή των αρχών του 14^{ου} αιώνα).

Το καθολικό της μονής Παμμακαρίστου κτίστηκε γύρω στο 1100⁴⁸. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του τρουλαίου με περίστωο ναού και είναι κτισμένο πάνω σε παλαιότερο κτίσμα. Ο σταυρικός του πυρήνας ορίζεται από τέσσερις γωνιακούς πεσσούς και με το τριμερές, ενιαίου περίστωο σχήματος Π, που τον περιβάλλει επικοινωνεί μέσω τριβήλων. Στα ανατολικά η εικόνα που παρουσιάζει το τριμερές ιερό βήμα είναι αποτέλεσμα μεταγενέστερης παρέμβασης καθώς, όταν το μνημείο μετατράπηκε σε τζαμί, η αψίδα του ιερού αλλά και ολόκληρος ο ανατολικός τοίχος καταστράφηκε και στη θέση του προστέθηκε τριγωνικό κτίσμα με προσανατολισμό προς τη Μέκκα.

Στην Κωνσταντινούπολη, το Güll Camii, το οποίο μάλλον θα πρέπει να ταυτιστεί με το καθολικό της Μονής του Χριστού Ευεργέτου, χρονολογείται στον 12^ο αιώνα και σύμφωνα με τον Ν.Γκιολέ⁴⁹ ανήκει στις "μεταβατικές τρουλαίες βασιλικές". Ο Krautheimer⁵⁰ ταυτίζει το μνημείο με το ναό της Αγίας Θεοδοσίας, κάτι που όπως αναφέρει ο Ν.Γκιολές⁵¹, σήμερα πλέον θεωρείται εσφαλμένο. Στον Krautheimer συναντούμε τον όρο σταυροειδής εκκλησία με τρούλο⁵², καθώς περιγράφει το συγκεκριμένο ναό, τον εντάσσει μάλιστα στην ίδια κατηγορία με την εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Νίκαια, με την Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη και με το Kalenderhane Camii στην Κωνσταντινούπολη. Από το Güll Camii έχουν βρεθεί τα ίχνη από την υποδομή του αρχικού κτιρίου και έτσι σύμφωνα με τον Krautheimer, θεωρούμε ότι το σημερινό κτίριο διατηρεί την αρχική του κάτοψη. Το δώροφο, μεγάλων διαστάσεων μνημείο σύμφωνα με τον Γκιολέ⁵³ στο ισόγειό του δίνει την εντύπωση τρίκλιτης βασιλικής και στην ανωδομή του τη μορφή σταυροειδούς εγγεγραμμένου πεντάτρουλου ναού.

⁴⁸ Γκιολές 1992, 96.

⁴⁹ Στο ίδιο, 93.

⁵⁰ Krautheimer 1998, 451.

⁵¹ Γκιολές 1992, 93.

⁵² Krautheimer 1998, 355.

⁵³ Γκιολές 1992 93-94.

Αποτελείται από ένα σταυρικό πυρήνα που ορίζεται από τέσσερις, ογκώδεις πρισματικούς πεσσούς, οι οποίοι μέσω τεσσάρων καμαρών και σφαιρικών τριγώνων ανακρατούν τον τρούλο. Το σταυρικό κέντρο είναι ξεκάθαρο όπως και το συνεχές περίστω που τον περιβάλλει τα σκέλη του οποίου επικοινωνούν με τον κεντρικό χώρο μέσω τριβήλων που ανοίγονται στις τρεις πλευρές του σταυρικού πυρήνα. Η βόρεια και η νότια πλευρά του περιστώου στεγάζονται με σταυροθόλια. Η δυτική στοά έχει πιο περίπλοκη μορφή, καθώς στις δύο γωνίες της σχηματίζονται χώροι που επέτρεπαν την άνοδο στα υπερώα, ενώ το κεντρικό τμήμα της στεγάζεται με τρεις επάλληλες, εγκάρσια τοποθετημένες καμάρες. Στα ανατολικά προσαρτάται τριμερές ιερό βήμα αποτελούμενο από μια μεγάλη κεντρική αψίδα, ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά και από δύο παραβήματα, τα οποία στεγάζονται με σταυροθόλια και απολήγουν σε ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά αψίδες. Το μνημείο διαθέτει την τυπική αρχιτεκτονική διάρθρωση ενός τρουλαίου με περίστω ναού και επομένως τόσο η άποψη που βρίσκουμε στον Γκιολέ, όσο και αυτή στον Krautheimer ελέγχεται ως εσφαλμένη.

Στα τέλη του 12^{ου} αιώνα χρονολογείται η τελευταία φάση του τζαμιού που είναι σήμερα γνωστό ως Kalenderhane (Παναγία η Κυριώτισσα)⁵⁴, το οποίο επίσης βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη και έχει γνωρίσει έξι βασικές φάσεις. Ο ναός αποτελείται από έναν σταυρικό πυρήνα που ορίζεται από τέσσερις γωνιακούς πεσσούς και περιβάλλεται από ένα ενιαίο περίστω. Η κάτοψη του ναού είναι επηρεασμένη από τον παλαιότερο ναό πάνω στον οποίο είναι κτισμένος. Το σημερινό μνημείο έχει υποστεί μετασκευές ανάμεσα στις οποίες και η καταστροφή της κεντρικής αψίδας του ιερού βήματος και η αντικατάστασή της από έναν τοίχο, η οποία έγινε κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Ο Γκιολές περιέργως εντάσσει το ναό στην κατηγορία των σταυροειδών εγγεγραμμένων⁵⁵, ενώ πρόκειται για σαφή ναό με τρούλο και περίστω. Η Χατζητρυφώνας⁵⁶, θέτει το ερώτημα αν το περίστω είναι σύγχρονο του υπόλοιπου ναού ή αν πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη των παλαιολόγειων χρόνων. Υπέρ της πρώτης άποψης, ότι δηλαδή το περίστω συμπεριλαμβανόταν στο αρχικό σχέδιο του ναού, συνηγορεί το γεγονός ότι περίστω φαίνεται να έχει σχεδιαστεί μαζί με τον κυρίως ναό. Υπέρ της άποψης περί της μεταγενέστερης προσθήκης του, συνηγορεί η παλαιολόγια τοιχοποιία που εντοπίστηκε σε τμήμα του περιστώου. Αυτό, ωστόσο δεν μπορεί να αποτελέσει αδιάσειστο στοιχείο, διότι υπάρχει πάντα η πιθανότητα το περίστω να είναι σύγχρονο του υπολοίπου ναού, αλλά στα παλαιολόγια χρόνια να επισκευάσθηκε κάποιο τμήμα του.

Στα τέλη του 13^{ου} αιώνα προστίθεται από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα η νότια εκκλησία στη μονή του Λιβός, η οποία είχε κτιστεί τον 9^ο αιώνα με τη φροντίδα του

⁵⁴ Krautheimer 1998, 358-360.

⁵⁵ Γκιολές 1992, 99.

⁵⁶ Χατζητρυφώνας 2004, 220.

πατρικίου Κωνσταντίνου Λίβα. Τέσσερις πρισματικοί πεσσοί ορίζουν το σταυρικό πυρήνα του ναού, ο οποίος αποτελείται από τέσσερις ισομήκεις κεραίες και επικοινωνεί με το συνεχές περίστωο που τον περιβάλλει με τρίλοβα ανοίγματα.

Τέλος, ακόμη ένα μνημείο της Κωνσταντινούπολης, το οποίο εντάσσεται στον τύπο του τρουλαίου με περίστωο ναού, είναι το Kariye Camii (Μονή Χριστού της Χώρας). Το 14^ο αιώνα γίνεται ριζική μετασκευή του ναού από τον Μεγάλο Λογοθέτη Θεόδωρο Μετοχίτη⁵⁷, στα πλαίσια της οποίας, στην εκκλησία προστέθηκαν εσωνάρθηκας, εξωνάρθηκας, παρεκκλήσιο και μία διώροφη στοά σχήματος Γ, ενώ ξανακτίστηκε και ο τρούλος. Ο πυρήνας του ναού είναι σταυρόσχημος, ορίζεται από τέσσερις γωνιακούς πεσσούς, αλλά και από δύο τοίχους, οι οποίοι σχηματίζονται μεταξύ των ανατολικών και των δυτικών πεσσών. Έτσι ο πυρήνας επικοινωνεί με το συνεχές περίστωο που τον περιβάλλει, με μία μόνο δίοδο που ανοίγεται στη δυτική του πλευρά.

1.3 Οι χρήσεις του περιστώου

Το περίστωο, όπως μπορούμε να συνάγουμε βάσει όλων των παραπάνω, είναι ένας χώρος, τον οποίο μπορούμε να συναντήσουμε σε όλες τις περιοχές. Άλλοτε είναι σύγχρονο με τον υπόλοιπο ναό και ανήκει στο αρχικό του σχέδιο, ενώ άλλοτε το συναντούμε ως μεταγενέστερη προσθήκη σε έναν ήδη υπάρχοντα ναό, ανεξαρτήτως αρχιτεκτονικού τύπου. Το περίστωο μετέχει ως παράγοντας βάσει του οποίου κατατάσσουμε ένα ναό στον αντίστοιχο αρχιτεκτονικό τύπο, μόνο όταν ανήκει στο αρχικό σχέδιο αυτού του ναού και όταν ταυτόχρονα ο πυρήνα του ναού είναι σταυρικός. Δεν αρκεί δηλαδή να είναι το περίστωο σύγχρονο του υπόλοιπου ναού, γιατί αν ίσχυε αυτό, τότε και ο ναός του Αγίου Νικολάου του Ορφανού στη Θεσσαλονίκη που διαθέτει περίστωο θα ανήκε στον τύπο με περίστωο. Αντιθέτως επειδή αυτός ο ναός είναι μια μικρή μονόχωρη βασιλική, ως τέτοια κατατάσσεται και το περίστωό της δεν παίζει ρόλο στη διάκριση του αρχιτεκτονικού τύπου της. Όταν αντιθέτως κτίζεται ένα μνημείο στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου και κάποια χρόνια μετά, για οποιονδήποτε λόγο προστίθεται στον αρχικό ναό μια περιμετρική στοά, ο ναός αυτός εξακολουθεί να ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου.

Μετά από αυτή τη βασική διάκριση, θα ερευνηθούν τα αίτια που μπορεί να οδηγήσουν είτε στην πρόσθεση περιστώου σε έναν ήδη υπάρχοντα ναό, είτε στην ένταξη ενός περιστώου στο αρχικό σχέδιο του ναού, έτσι ώστε να προκύπτει ο ναός με τρούλο και περίστωο. Καταρχήν θα πρέπει να δεχθούμε πως και η εξαρχής ένταξη του περιστώου στο σχέδιο του ναού και η μετέπειτα πρόσθεσή του σε ένα ήδη υπάρχον μνημείο αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση των ίδιων αναγκών.

⁵⁷ Στο ίδιο, 232.

Βασική κατηγορία αυτών των αναγκών είναι οι λειτουργικές ανάγκες. Σε πολλές περιπτώσεις ναών, μέσα στα περίστωα βρίσκουμε ενταφιασμένους ντόπιους ιερείς ή δωρητές των ναών ή κάποιες σημαντικές για τον τόπο προσωπικότητες. Χωρίς αυτό να αποτελεί την αιτία για την οποία αποφασίζεται να προστεθεί ένα περίστωο στο σχέδιο κάποιου ναού ή σε ένα ήδη υπάρχον μνημείο, παρατηρούμε πως ο ενταφιασμός των συγκεκριμένων ατόμων σε αυτό αρχίζει να παγιώνεται ως πρακτική.

Δεύτερη και βασικότερη ανάγκη, την οποία εξυπηρετεί το περίστωο είναι η κάλυψη μεγαλύτερου μέρους του ποιμνίου. Ένα στεγασμένο περίστωο, με πρόσβαση στον πυρήνα του ναού και πλήρη ορατότητα προς αυτόν, εξυπηρετεί στην υποδοχή πολλών πιστών, οι οποίοι χωρίς να απομακρύνονται από το κέντρο είναι σε θέση να συμμετάσχουν στη Λειτουργία και ταυτόχρονα προστατεύονται από τις καιρικές συνθήκες. Ωστόσο, αυτό μάλλον δεν αποτέλεσε σημαντική παράμετρο για τη βυζαντινή ναοδομία, γιατί τα μνημεία του τύπου με τρούλο και περίστωο δεν αντιπροσωπεύουν ένα σημαντικό ποσοστό.

Μια τελευταία ιδιότητα, που θα μπορούσαμε να αποδώσουμε στον ναό με τρούλο και περίστωο, αλλά και σε ένα αυτόνομο περίστωο που προστίθεται σε ένα ναό, είναι η προσφορά μεγάλης επιφάνειας προς αγιογράφιση. Η ενιαία επιφάνεια που προσφέρουν οι τοίχοι της περιμετρικής στοάς γύρω από τον κυρίως, σταυροειδή ναό είναι ιδανική για την συνεχή και μεγάλης ανάπτυξης εξιστόρηση του μνημείου, η οποία όπως γνωρίζουμε έχει και δογματικό, εκπαιδευτικό και συμβολικό χαρακτήρα.

Συνοψίζοντας λοιπόν τα στοιχεία που συγκεντρώνει το περίστωο είναι ότι μετέχει στον κυρίως ναό και επομένως δίνει τη δυνατότητα στους πιστούς να έχουν πλήρη άποψη των όσων συμβαίνουν στο κέντρο του μνημείου, σχεδιάζεται μαζί με το υπόλοιπο μνημείο και χρησιμεύει στην κίνηση πιστών και κληρικών κατά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας.

Κεφάλαιο 2^ο Ο ναός με τρούλο και περίστωο στη μέση βυζαντινή περίοδο

2.1 Η Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης

Ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη(εικ.1) έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές μέχρι σήμερα, όχι τόσο για την αρχιτεκτονική του μορφή, αλλά για τις διάφορες αρχιτεκτονικές του φάσεις. Είναι ένας ευμεγέθης ναός, ο οποίος ήταν ο μητροπολιτικός ναός της πόλης. Είναι πολύ σημαντικός για την πόλη της Θεσσαλονίκης, γεγονός που φαίνεται από το ότι κατά τα βυζαντινά χρόνια στη γιορτή της Αγίας Σοφίας εκεί γινόταν μεγάλη εμποροπανήγυρη που διαρκούσε οκτώ ημέρες. Το μνημείο κτίστηκε πάνω σε πεντάκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική που μπορεί να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα και καταστράφηκε πιθανότατα με τον μεγάλο σεισμό του 618-620⁵⁸. Ο ναός της Αγίας Σοφίας έχει χρονολογηθεί στον πρώιμο 7^ο αιώνα από την Κ.Θεοχαρίδου, αλλά όπως έχουμε αναφέρει και παραπάνω έχουν διατυπωθεί και άλλες απόψεις, τοποθετώντας το μνημείο στον 8^ο αιώνα⁵⁹.

Η κάτοψη του ναού διαρθρώνεται ως εξής. Στην ανατολική πλευρά του ναού και σε πλάτος σημαντικά μικρότερο από αυτήν, σχηματίζεται τριμερές ιερό βήμα, που παίρνει με τον τρόπο αυτό μορφή ανεξάρτητης ενότητας χαλαρά προσαρμοσμένης στο κυρίως σώμα. Στο κεντρικό διαμέρισμα ο χώρος του ιερού βήματος αποκτά ικανό βάθος με την παρεμβολή μεταξύ της κεντρικής ασίδας και της ανατολικής κεραίας του σταυρού, ορθογώνιου καμαροσκέπαστου χώρου, λίγο μικρότερου σε πλάτος από την ανατολική κεραία. Το κυρίως ιερό βήμα πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά τετράγωνα σε κάτοψη παραβήματα που καταλήγουν σε ημικυκλικές κόγχες και καλύπτονται από χαμηλές ασπίδες πάνω σε σφαιρικά τρίγωνα. Τα παραβήματα επικοινωνούν με τον χώρο του ιερού βήματος με περίπου κεντρικά τοποθετημένες τοξωτές διόδους, ενώ η επικοινωνία με τα πλάγια κλίτη γίνεται μέσω τοξωτών ανοιγμάτων⁶⁰. Η μορφή του ιερού βήματος, όπως και ολόκληρου του μνημείου, προσδιορίστηκε από τα θεμέλια παλαιοχριστιανικής, πεντάκλιτης βασιλικής, η οποία προϋπήρχε, στη θέση του σημερινού ναού. Καθώς η νέα εκκλησία ήταν πολύ μεγάλη και βασική επιδίωξη του αρχιτέκτονα ήταν να αποφύγει τα παλαιότερα θεμέλια⁶¹, έγιναν αναγκαστικά κάποιες αρχιτεκτονικές επιλογές, οι οποίες εντοπίζονται στο πλάτος της Αγίας Σοφίας, στο μέγεθος του τρουλαίου σταυρικού πυρήνα της αλλά και στο μήκος της, το οποίο αφετηρία είχε τη θέση του νάρθηκα της προγενέστερης βασιλικής. Τα θεμέλια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής επηρέασαν και τη μορφή του τριμερούς ιερού βήματος καθώς

⁵⁸ Γκιολές 1992, 25.

⁵⁹ Πελεκανίδης 1977, 97-107.

⁶⁰ Θεοχαρίδου 1994, 125-127.

⁶¹ Βελένης 2003, 63.

και τις θέσεις των εισόδων που οδηγούν από τα πλάγια κλίτη σε αυτά. Οι αψίδες των παραβημάτων κατασκευάστηκαν ημικυκλικές διότι εάν κατασκευάζονταν τρίπλευρες, η κάθε τους ακμή θα εδραζόταν πάνω σε στυλοβάτη, γεγονός που θα καθιστούσε αδύνατη τη γεφύρωση εκείνων των σημείων με τόξα⁶². Έτσι λοιπόν μπορούμε να πούμε πως το συνεπτυγμένο αυτό τριμερές ιερό βήμα, αποτελούμενο από την τρίπλευρη κεντρική αψίδα και τις δύο ημικυκλικές εκατέρωθέν της, οι οποίες βρίσκονται σε στενή επαφή μεταξύ τους και ανάμεσά τους παρεμβάλλονται τριγωνικές νευρώσεις είναι μια συμβιβαστική επιλογή του αρχιτέκτονα του ναού, που στόχο είχε την ανεξάρτητη από το παλαιότερο κτίσμα ανάπτυξη του νέου μνημείου. Θα πρέπει να τονίσουμε πως οι αψίδες των παραβημάτων δεν διαγράφουν πλήρες ημικύκλιο, αλλά τέμνονται νοητά με τις πλάγιες πλευρές της κεντρικής αψίδας, κάτι που συναντούμε για μοναδική φορά στον ελλαδικό χώρο ως τις αρχές της μεσοβυζαντινής περιόδου⁶³. Εξαίρεση ίσως αποτελεί το παρεκκλήσι της Αγίας Ειρήνης στην Αχειροποίητο, ενώ σε μεταγενέστερα χρόνια παρατηρούμε πως η μορφή του ιερού βήματος της Αγίας Σοφίας θα επηρεάσει τη ναοδομία, αφού ο ναός του Αγίου Ανδρέα στην Περιστερά της Χαλκιδικής αλλά και ο ναός της Πύδνας στην Πιερία υιοθετούν αυτή την αρχιτεκτονική ιδιομορφία.

Ο κεντρικός χώρος του ναού είναι ένας σταυροειδής χώρος με μεγαλύτερο τον κατά μήκος άξονα, καθώς τα βάθη των καμαρών που σχηματίζονται πάνω από τα σκέλη του σταυρού δεν είναι ίσα. Πρωτότυπο χαρακτηριστικό του χώρου αυτού είναι το γεγονός ότι οι ογκώδεις πεσσοί που μέσω καμαρών και σφαιρικών τριγώνων ανακρατούν τον τρούλο, διαιρούνται ο καθένας σε δύο μέρη τα οποία ενώνονται μέσω τόξων δημιουργώντας έτσι τοξωτά περάσματα από τον κεντρικό χώρο στον υπόλοιπο ναό. Στο βόρειο και στο νότιο σκέλος του σταυροειδούς πυρήνα ανοίγονται από δύο δίβηλα για την επικοινωνία με τα αντίστοιχα κλίτη του ναού⁶⁴. Ο κεντρικός πυρήνας του ναού επικοινωνεί με τον νάρθηκα μέσω κεντρικού τοξωτού ανοίγματος.

Όσον αφορά τη λειτουργία του κυρίως ναού είναι σημαντικό να αναφέρουμε την ύπαρξη θωρακίων στα μετακίονια των ανοιγμάτων, που εμπόδιζαν την επικοινωνία κυρίως ναού και πλαγίων κλιτών, διάταξη που έχει διαπιστωθεί και στην Κοίμηση της Θεοτόκου στη Νίκαια. Ο αποκλεισμός του κεντρικού από τα πλάγια κλίτη προφανώς ήταν αποτέλεσμα της παλαιότερης του 8^{ου} αιώνα εκκλησιαστικής πρακτικής όπου το κεντρικό κλίτος ήταν προορισμένο για χρήση μόνο των κληρικών και οι πιστοί παρακολουθούσαν τα διαδραματιζόμενα στο ιερό και το κεντρικό κλίτος από τους πλευρικούς χώρους: κλίτη, υπερώα, νάρθηκα. Η διάταξη του ναού γύρω από ένα κέντρο, που ολοκληρώνεται αυτή την

⁶² Στο ίδιο, 65.

⁶³ Στο ίδιο, 67.

⁶⁴ Στην έρευνα της Θεοχαρίδου αυτό περιγράφεται ως *τοξοστοιχίες όπου εναλλάσσονται κίονες και πεσσοί*.

περίοδο με τους σταυροειδείς τρούλαιους με περίστω, αποτελεί την αρχιτεκτονική έκφραση των αλλαγών που συντελέστηκαν στη Θεία Λειτουργία. Αν και δεν μπορούμε να θέσουμε την ανάπτυξη του τύπου σε μια βάση αιτίου και αιτιατού, παρόλ'αυτά η ανάγκη για περικέντρη ανάπτυξη του χώρου του κυρίως ναού εξυπηρετείται από το ναό με τρούλο και περίστω.

Ο νάρθηκας και τα πλάγια κλίτη σχηματίζουν ένα συνεχές περίστω στην Αγία Σοφία, όπως και σε όλους τους ναούς αυτού του τύπου. Ο ρόλος των πλαγίων κλιτών είναι κυρίως να δεχθεί το πλήθος των πιστών που αποκλείεται από τον κυρίως ναό. Ο νάρθηκας ενώνεται με τα πλάγια κλίτη, αποτελεί το δυτικό τμήμα του περιστώου και προορίζεται για την ίδια χρήση με τα πλάγια κλίτη.

Ο ναός της Αγίας Σοφίας είναι ο μόνος ναός του τύπου με τρούλο και περίστω που εσωτερικά σώζεται σχεδόν στην αρχική του κατάσταση και μπορεί να δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα του εσωτερικού των ναών των σκοτεινών αιώνων⁶⁵. Οι αναλογίες του κυρίως ναού είναι προσεκτικά επιλεγμένες, ενώ λιγότερη βάση δίνεται στη διαμόρφωση του περιστώου. Ακόμη ο φωτισμός του κτιρίου ήταν ιδιαίτερα φροντισμένος, καθώς το φως εισέδνε στον σταυρικό πυρήνα από τα παράθυρα του τρούλου, της αψίδας του ιερού και έμμεσα από τα παράθυρα των υπερώων. Η χαμηλότερη ζώνη του κεντρικού χώρου ήταν λιγότερο φωτισμένη και έτσι ερχόταν σε ισχυρή αντίθεση με τους φωτεινότερους, περιμετρικούς χώρους του ισογείου και των υπερώων κάνοντας τον παρατηρητή που στεκόταν στο κέντρο του κτιρίου να νιώθει πιο απομακρυσμένος από τα όρια του ναού. Η τομή του ναού είναι διαφωτιστική σχετικά με το πώς διαχεόταν το φως μέσα στο ναό.

Τέλος όσον αφορά τον τρούλο της Αγίας Σοφίας, ο σημερινός ανήκει στη δεύτερη φάση του ναού, ενώ για τον αρχικό δεν γνωρίζουμε τίποτε. Είναι ημισφαιρικός και στηρίζεται πάνω σε χαμηλό τύμπανο, ενώ στην κάτοψή του δεν είναι απόλυτα κυκλικός⁶⁶. Εξωτερικά το τύμπανο αναδύεται από βαρύ τετράγωνο πύργο, που διατρυπάται από δώδεκα παράθυρα⁶⁷. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας εμφανίζεται ένα τρίτο για την εποχή είδος, όπου για λόγους ευκολίας η τετράγωνη βάση ορθώνεται ως την στάθμη της επίστεψης⁶⁸, ενώ τα άλλα δύο είδη τρούλων της εποχής είναι ο κυλινδρικός που εμφανίζεται στην Κουντουριώτισσα και ο πολυγωνικός που συναντούμε στον Άγιο Ανδρέα Περιστεράς. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να αναζητήσουμε την αιτία επιλογής ενός τέτοιου τρούλου στην ευκολία που παρουσιάζει η κατασκευή του. Ο αρχιτέκτονας επιλέγει το τετράγωνο τύμπανο με σκοπό να εξασφαλίσει επαρκή και ομοιόμορφο φωτισμό στο εσωτερικό του ναού, ο οποίος επιτυγχάνεται μέσω των μεγάλων παραθύρων που

⁶⁵ Θεοχαρίδου 1994, 136.

⁶⁶ Στο ίδιο 141.

⁶⁷ Γκιολές 1992, 27.

⁶⁸ Βελένης 2003, 73.

διατρυπούν σε όλες του τις πλευρές και τις γωνίες το τετράγωνο αυτό τύμπανο. Επιπλέον, τη μορφή του τρούλου θα πρέπει να συνδυάσουμε με την ύπαρξη κτιστής σκάλας, ενσωματωμένης στο πάχος του τυμπάνου, την ύπαρξη της οποίας αποκάλυψε η Θεοχαρίδου. Η σκάλα αυτή καθιστούσε δυνατή την προσπέλαση προς τον τρούλο. Ο σκοπός αυτής της λειτουργίας δεν έχει διευκρινιστεί ακόμα. Αυτό που συμπεραίνουμε είναι ότι η κλίμακα του τρούλου, καθώς ήταν εγγεγραμμένη στο πάχος του τυμπάνου, καθόρισε τη συγκεκριμένη μορφή της κυβικής βάσης, αλλά και τις διαστάσεις των γωνιακών παραθύρων⁶⁹, τα οποία ήταν κατασκευασμένα με διεύρυνση προς τα έξω.

Εξωτερικά, το ύφος της μορφολογίας της μπορεί να χαρακτηριστεί αυστηρό και βαρύ. Είναι ένα ογκώδες κτίσμα με ασυνήθιστο για την εποχή του μέγεθος(εικ.9). Στους εξωτερικούς τοίχους του ναού διακρίνονται οι πολλαπλές φάσεις τις οποίες έχει διέλθει. Στα ανατολικά οι κόγχες του ιερού βήματος και των παραβημάτων είναι κτισμένες με *opus mixtum*, δηλαδή με εναλλαγή δόμων λίθων και σειρών από πλίνθους. Η κεντρική αψίδα είναι πολύ ευρύτερη και ψηλότερη από αυτές των παραβημάτων⁷⁰, ενώ και οι τρεις στις τρεις πλευρές τους διατρυπώνται από ένα μεγάλο παράθυρο.

Τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού με τρούλο και περίστωο, όπως αυτός εμφανίζεται στο ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη τον 8^ο αιώνα, αντιγράφουν αρκετοί μεταγενέστεροι ναοί της μεσοβυζαντινής περιόδου. Φυσικά παρουσιάζουν διαφορές με το πρότυπό τους, αλλά η τεράστια ομοιότητά τους με τον μεγάλο ναό της Θεσσαλονίκης, τους εντάσσει στην κατηγορία των «αντιγράφων» της Αγίας Σοφίας. Ωστόσο όπως θα δούμε παρακάτω όλοι οι ναοί που έπονται αυτού του μεγαλόπρεπου μνημείου δεν είναι αντίγραφα του, αντιθέτως κάποιοι από αυτούς σχηματίζουν ξεχωριστές ενότητες.

2.2 Η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα

Ο χρονολογικά πλησιέστερος στην Αγία Σοφία ναός αυτής της κατηγορίας είναι ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο χωριό Κουντουριώτισσα Πιερίας(εικ.2), ο οποίος χρονολογείται με βάση την τοιχοδομία του, την απουσία οδοντωτών ταινιών στα παράθυρα και στα τόξα αλλά και τη μορφή του τρούλου, στο τέλος της πρώτης χιλιετίας, δηλαδή στα τέλη του 10^{ου} αιώνα. Όπως σημειώνει ο Ε.Τσιγαρίδας⁷¹ η κάτοψη του ναού είναι απλούστερη μορφή της κάτοψης του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης.

Αποτελείται από έναν κεντρικό σταυρικό πυρήνα, ο οποίος ορίζεται από τους τέσσερις πεσσούς που μέσω καμαρών και σφαιρικών τριγώνων ανακρατούν τον τρούλο. Οι καμάρες που σχηματίζονται στις τέσσερις πλευρές του χώρου κάτω από τον τρούλο είναι άνισες,

⁶⁹ Στο ίδιο, 77.

⁷⁰ Θεοχαρίδου 1994, 139.

⁷¹ Τσιγαρίδας 1973, 489-492.

καθώς οι κατά μήκος είναι βαθύτερες από τις άλλες και έτσι τονίζεται ο κατά μήκος άξονας του ναού, όπως ακριβώς παρατηρούμε και στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Ο κεντρικός χώρος επικοινωνεί με τα πλάγια κλίτη μέσω δίλοβων τοξωτών ανοιγμάτων και με το νάρθηκα μέσω τριβήλου, που αποτελεί παλαιοχριστιανική επιβίωση. Ο νάρθηκας επικοινωνεί με τα πλάγια κλίτη μέσω θυραίων ανοιγμάτων σχηματίζοντας ένα ενιαίο περίστω γύρω από τον κεντρικό χώρο του ναού. Τα τρία κλίτη ανατολικά απολήγουν σε αψίδες, το τριμερές ιερό βήμα. Οι αψίδες αυτές διαφέρουν μεταξύ τους καθώς πέραν του ότι η κεντρική είναι σαφώς μεγαλύτερη των δύο παραπλεύρων, η αψίδα του βόρειου παραβήματος δεν είναι ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά όπως οι άλλες δύο, αλλά έχει περισσότερο κωνικό σχήμα. Επιπλέον όσον αφορά τις αψίδες των παραβημάτων, η μεν νότια διαθέτει μικρό μονόλοβο παράθυρο, η δε βόρεια δε βόρεια διαθέτει ένα στην αρχική της φάση, αλλά τώρα αυτό έχει κλειστεί. Το τριμερές ιερό βήμα ακολουθεί τις διαστάσεις του υπόλοιπου ναού σε αντίθεση με αυτό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης που είναι πολύ στενότερο. Ωστόσο και στους δύο ναούς διαπιστώνεται πως υπάρχει διάδρομος που δημιουργείται μεταξύ των ανατολικών στηριγμάτων του τρούλου και των δυτικών τοίχων του ιερού βήματος. Η ομοιότητα των δύο ναών φτάνει και στην ανωδομή τους, όπου ο τρούλος και στις δύο περιπτώσεις αναδύεται μέσα από κυβική κατασκευή, ένα βαρύ τετράγωνο πύργο.

Ωστόσο ο Ε.Τσιγαρίδας, ο οποίος χαρακτηρίζει το ναό ως μια μικρογραφία του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, υποστηρίζει πως πρόκειται για μια τρουλαία βασιλική⁷². Η σύγκριση μεταξύ των δύο αυτών αρχιτεκτονικών τύπων είναι συχνή. Τα στοιχεία εκείνα που διαφοροποιούν τους ναούς των δύο αυτών τύπων είναι τα εξής. Όπως και στο ναό της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα, έτσι και σε κάθε ναό με τρούλο και περίστω, συναντούμε τρία στοιχεία, χαρακτηριστικά του τύπου. Καταρχήν, μέσω των τεσσάρων στηριγμάτων του τρούλου, τα οποία συνήθως είναι πεσσοί-οποιοδήποτε σχήματος-σχηματίζεται ο σταυροειδής πυρήνας, οι κεραίες του οποίου είτε είναι στενές είτε φαρδύτερες, στεγάζονται με δίρριχτες στέγες, οι οποίες είναι οπωσδήποτε χαμηλότερες από τον τρούλο και αφήνουν να διαγραφεί στο ύψος των στεγών το σχήμα του σταυρού. Γύρω από τον σταυρικό πυρήνα, αναπτύσσεται ένα περίστω συνεχές και αδιαίρετο, το οποίο επικοινωνεί με αυτόν μέσω διβήλων ή τριβήλων ή και απλών τοξωτών ανοιγμάτων. Στη στέγη δε, το περίστω αυτό στεγάζεται πολύ χαμηλότερα από τον τρούλο και τις τέσσερις δίρριχτες στέγες των κεραιών του σταυρού με μια ενιαία, εξωτερικά τουλάχιστον, μονόριχτη στέγη. Ο τρόπος στέγασης δεν είναι απόλυτα ίδιος σε όλες τις περιπτώσεις ναών αυτού του τύπου. Στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, δηλαδή, οι τέσσερις κεραίες του σταυρού δεν στεγάζονται με δίρριχτες στέγες, αλλά η ανατολική και η δυτική με δίρριχτες και η βόρεια

⁷² Τσιγαρίδας 1973, 489-492.

και νότια με μονόριχτες στέγες, οι οποίες είναι προϊόν μεταγενέστερης περιόδου⁷³. Κατά κανόνα τους ναούς με τρούλο και περίστωο τους συναντούμε να έχουν τονισμένο τον κατά μήκος άξονά τους, όπως συνήθως συμβαίνει και στις βασιλικές εκκλησίες με τρούλο. Όταν όμως ο ναός διαθέτει σταυρικό πυρήνα, περιβαλλόμενο από συνεχές περίστωο, με το οποίο και επικοινωνεί μέσω διαφόρων διόδων και στο ύψος των στεγών ο κεντρικός χώρος στεγάζεται με τρούλο, οι κεραίες του σταυρού είτε με τον ένα, είτε με τον άλλο τρόπο που προαναφέραμε και το περίστωο σε χαμηλότερο ύψος και με συνεχή μονόριχτη στέγη, τότε πρόκειται για ναό με τρούλο και περίστωο.

Οι τοίχοι του ναού είναι κτισμένοι με αδρά πελεκημένους λίθους τοποθετημένους μαζί με πλίνθους σε ακανόνιστες ζώνες μέσα σε παχύ στρώμα κονιάματος(εικ.10). Διαφορά παρουσιάζουν ωστόσο στην τοιχοποιία τους η αψίδα του ιερού βήματος και ο τρούλος του ναού, καθώς είναι κτισμένα με αμιγή πλινθοδομή σε παχύ στρώμα κονιάματος. Από την εξωτερική όψη του μνημείου λείπουν ιδιαίτερα κεραμοπλαστικά διακοσμητικά στοιχεία. Τέτοια παρατηρούμε μόνον σε μια ζώνη με πλίνθους σε διάταξη ψαροκόκαλου κάτω από το γείσο της στέγης της κεντρικής αψίδας του ιερού βήματος. Κατά τα λοιπά τα μόνα διακοσμητικά στοιχεία στο κτίσμα είναι τα πλίνθινα απλά πλαίσια που παρακολουθούν τα μονόλοβα παράθυρα και που στην αψίδα του ιερού βήματος και στον τρούλο είναι βαθμιδωτά.

Είναι λογικό ναοί της επαρχίας να παρουσιάζουν ομοιότητες με μεγάλους ναούς των αστικών κέντρων, πολύ δε μάλλον στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, που κατείχε και εξέχοντα ρόλο στη θρησκευτική ζωή της πόλης και που ενώ κτίστηκε σε περίοδο οικονομικής και γενικότερης ύφεσης ήταν ένα μνημείο υψηλού κόστους ακριβώς λόγω της σημασίας του. Ο ναός της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα λοιπόν αν και μεταγενέστερος κατά τρεις περίπου αιώνες από την Αγία Σοφία μπορούμε να πούμε ότι κτίζεται με πρότυπο τον μεγάλο αυτό ναό, δείχνοντας έτσι τους δεσμούς που την ενώνουν με το κέντρο της χριστιανικής πίστης. Θα πρέπει ακόμη να λάβουμε υπόψιν το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη είναι πολύ κοντινή γείτονας της Πιερίας όπου βρίσκεται ο συγκεκριμένος ναός της Κοίμησης. Είναι λοιπόν αναμενόμενη η μεταφορά του αρχιτεκτονικού τύπου του ναού με τρούλο και περίστωο από την μεγαλόπρεπη Θεσσαλονίκη στην γειτονική επαρχία. Η μεταφορά του τύπου όμως εξυπηρετεί και σε κάτι άλλο. Όπως έχει αναφερθεί το περίστωο γεννήθηκε από την ανάγκη θρησκευτικών λειτουργιών ανάμεσα στις οποίες και η νεκρώσιμη λειτουργία και ο ενταφιασμός επίλεκτων μελών της τοπικής κοινότητας που αρχικά γινόταν στο νάρθηκα και σε χώρους γύρω από τον κεντρικό ναό. Σε μία κοιμητηριακή εκκλησία λοιπόν, όπως είναι η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα είναι απαραίτητος ο χώρος του περιστώου τόσο για το εθιμοτυπικό της λειτουργίας, όσο και για τον ενταφιασμό

⁷³ Θεοχαρίδου 1994, 112.

κάποιων πιστών σε αυτό αλλά και για την χωρητικότητα που εξασφαλίζει και που θα ήταν απαραίτητη για να στεγαστούν οι πιστοί κάθε φορά που κάποιος ενταφιαζόταν ή μνημονευόταν κατά τη διάρκεια επιμημόσυνης δέησης. Είναι επομένως και πρακτικός ο λόγος επιλογής του συγκεκριμένου τύπου στην επαρχιακή αυτή θέση.

2.3 Επισκοπικός ναός Κίτρους στην Πύδνα Πιερίας

Ο επισκοπικός ναός του Κίτρους στην Πύδνα της Πιερίας (εικ.3), που χρονολογείται στο τέλος του 10^{ου} αιώνα είναι ένας ακόμη ναός με τρούλο και περίστωο, στον οποίο αργότερα προστέθηκε εξωνάρθηκας με έξι εντοιχισμένους κίονες και σε μεταγενέστερη φάση ορθογώνιος περίβολος, που πιθανότατα κατασκευάστηκε από τους Φράγκους κατακτητές της περιοχής μετά το 1204. Ο ναός ήταν κτισμένος πάνω σε παλαιοχριστιανική βασιλική, όπως υποδεικνύει η αποκάλυψη τμημάτων του βόρειου στυλοβάτη, της αψίδας και του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα. Κατά τα μεσοβυζαντινά χρόνια ο ναός χρησιμοποιήθηκε ως κοιμητηριακός, όπως μαρτυρούν τέσσερις λακκοειδείς τάφοι⁷⁴.

Η μεσοβυζαντινή εκκλησία είναι κτισμένη κατά το πρότυπο της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης. Ο κεντρικός σταυρικός χώρος ορίζεται από τέσσερις γωνιαίους πεσσούς και καθώς η ανατολική και η δυτική καμάρα είναι βαθύτερες τονίζεται ο κατά μήκος άξονας του ναού. Ο πυρήνας του ναού επικοινωνεί με τα πλάγια κλίτη μέσω δίβηλων ανοιγμάτων. Μεταξύ των δυτικών πεσών και του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα παρεμβάλλονται δύο στενοί καμαροσκέπαστοι χώροι, που επιμηκύνουν έτσι το δυτικό σκέλος του σταυρού, ενώ το αντίστοιχο συμβαίνει και στην ανατολική κεραία του σταυρού. Τη διάταξη αυτή παρατηρούμε και στην κάτοψη του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. Το δυτικό τμήμα του περιστώου επικοινωνεί με τον πυρήνα του ναού μέσω θύρας στο μέσον του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα. Στα ανατολικά προσαρτάται τριμερές ιερό βήμα, πανομοιότυπο με αυτό της Αγίας Σοφίας, που αποτελείται από την κεντρική αψίδα, ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά, και από τις αψίδες των παραβημάτων που είναι ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά. Η διαμόρφωση των παραβημάτων, που αποκτούν σχήμα συνεπτυγμένου σταυροειδούς ναού και στεγάζονται με σταυροθόλια, το σχήμα της αψίδας του ιερού αλλά και ο τρόπος επικοινωνίας των παραβημάτων με το ιερό βήμα παραπέμπουν στο σχηματισμό του ιερού βήματος της Αγίας Σοφίας με τη διαφορά ότι εκεί αυτό δεν προσαρτάται αρμονικά στις διαστάσεις του υπόλοιπου ναού, αλλά είναι αρκετά στενότερο δημιουργώντας την αίσθηση ανεξάρτητης ενότητας⁷⁵. Αντίθετα στον επισκοπικό ναό του Κίτρους το τριμερές ιερό βήμα εναρμονίζεται πλήρως με τις διαστάσεις του ορθογώνιου του κυρίως ναού. Στα δυτικά του ναού προστίθεται και εξωνάρθηκας, ενώ παρατηρώντας την κάτοψη, όπως την

⁷⁴ Μαρκή 1985, 195-206.

⁷⁵ Βελένης 2003, 65-70.

αποτυπώνει ο Θ.Ομηρος, βλέπουμε πως έξω από το νάρθηκα σχηματίζεται αυλή από την οποία σώζεται μόνο η νότια πλευρά.

Ο ναός καταστράφηκε από πυρκαγιά σύμφωνα με τα ανασκαφικά ευρήματα κατά το τέλος του 12^{ου}-αρχές 13^{ου} αιώνα και μετατράπηκε στη συνέχεια από τους Φράγκους, που κατέλαβαν το 1204 το Κίτρος, σε στρατόπεδο. Οι Φράγκοι ύψωσαν στη θέση του Ιερού Βήματος τον πύργο του ηγεμόνα τους Virich von Daum.

Ο χώρος του ναού έχει υποστεί πολλές καταστροφές και με την πάροδο των ετών προστέθηκαν και αφαιρέθηκαν διάφορα κτίσματα, καθώς σε μεταγενέστερες περιόδους χρησιμοποιήθηκε ως στρατόπεδο και στη συνέχεια ως οικία κάποιας οικογένειας, με αποτέλεσμα να σώζονται μόνο τα θεμέλιά του και ελάχιστοι από τους τοίχους του. Ο ναός στην αρχική του φάση ήταν κτισμένος με αργούς ή αδρολαξεμένους λίθους σε παχύ στρώμα λευκού ασβεστοκονιάματος, με θρυμματισμένες πλίνθους.

2.4 Η Αγία Σοφία στη Δράμα

Ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Δράμα, χρονολογείται στον 10^ο αιώνα και ανήκει στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο με τα παραπάνω μνημεία. Το μνημείο όπως σώζεται σήμερα, μισοχωμένο στο έδαφος, με επιχρισμένες όλες σχεδόν τις επιφάνειές του εσωτερικά και εξωτερικά και με την προσθήκη μεταγενέστερου προθαλάμου και κωδωνοστασίου δεν δίνει πολλές πληροφορίες. Πρόκειται για τετράπλευρο εξωτερικά οικοδόμημα με μονόριχτες στέγες στο βόρειο και νότιο τμήμα και υψηλό, οκτάπλευρο τρούλο.

Η κάτοψη του ναού είναι σχεδόν τετράγωνη (εικ.4). Στο κέντρο σχηματίζεται σταυρικός πυρήνας, με έμφαση στον κατά μήκος άξονα⁷⁶, ο οποίος στεγάζεται με ψηλό τρούλο που φέρεται μέσω σφαιρικών τριγώνων και καμαρών από τέσσερις ογκώδεις, πρισματικούς πεσσούς. Οι δυτικοί πεσσοί χωνεύονται στο πάχος του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα και οι ανατολικοί πεσσοί συνδέονται με τους ώμους της κεντρικής αψίδας του Ιερού Βήματος, τουλάχιστον αρχικά, καθώς σε μεταγενέστερη φάση των βυζαντινών χρόνων ανοίχθηκε τετράπλευρο άνοιγμα μέσω του οποίου η ανατολική απόληξη του βόρειου κλίτους επικοινωνεί σήμερα με το ιερό βήμα. Το άνοιγμα αυτό φέρει ως ανατολικό σταθμό τμήμα αμφικίονα παραθύρου των βυζαντινών χρόνων και αν ο αμφικίονας ανήκει στον ίδιο το ναό της Αγίας Σοφίας, τότε η αψίδα του ιερού βήματος μπορεί να αποκατασταθεί με αρχικό τρίλοβο παράθυρο. Το διακονικό δεν επικοινωνεί με το ιερό βήμα και σήμερα είναι διαμορφωμένο ως παρεκκλήσι αφιερωμένο στην Παναγία, το οποίο στη βόρεια πλευρά φέρει

⁷⁶ Η ανωδομή του τετράπλευρου κεντρικού τμήματος σχηματίζει τόξα ύψους 6,63μ. που συνδέουν τους ογκώδεις πεσσούς, ρηχά στη βόρεια και νότια πλευρά, πλατύτερα στην ανατολική και δυτική καθιστώντας έτσι τον κατά μήκος άξονα εντονότερο από τον κατά πλάτος(Κούντουρας, Μπακιρτζής, 1992, 142).

τετράπλευρη κόγχη. Τέλος, όσον αφορά την κόγχη του ιερού, αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση των κονιαμάτων ότι η βάση της κόγχης είναι τρίπλευρη και οι γενέσεις των πλευρών πλινθόκτιστες και επομένως η αρχική κόγχη του ιερού βήματος του ναού ήταν τρίπλευρη πλινθόκτιστη πιθανόν με τρία παράθυρα, ένα σε κάθε της πλευρά⁷⁷.

Ο νάρθηκας διαμορφώνει τις στενές πλευρές του σε ρηχές καμπύλες, στο άνω μέρος ελαφρώς τετραγωνισμένες, στο κάτω μέρος κόγχες ανοιγμένες στο πάχος του τοίχου για την υποδοχή ψευδοσαρκοφάγων. Η ενότητα και η συνέχεια των δύο κλιτών και του νάρθηκα, που εν είδει περιστώου σε σχήμα Π περιβάλλουν τον κεντρικό χώρο, διακόπτεται από τοίχους πάχους 1,10-2,00 μ. με τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας.

Στην ανατολική πλευρά διακρίνεται η αρχική τοιχοποιία εκατέρωθεν της κόγχης του ιερού βήματος (εικ.11). Αποτελείται από εγχόρηγη λιθοδομή. Ανάμεσα στους λίθους διακρίνονται και σποιλία, ενώ παρεμβάλλονται καθ' ύψος τριπλές ζώνες πλίνθων διαφόρων μεγεθών. Στις γωνίες αυξάνουν οι πλίνθοι και ως συνδετικό κονίαμα της τοιχοποιίας χρησιμοποιείται ρόδινο κουρασάνι. Η τοιχοποιία αυτή μοιάζει με αυτή της πρώτης φάσης των τειχών της Δράμας, όπως παρατήρησαν οι Γ.Βελένης και Κ.Τριανταφυλλίδης⁷⁸.

Επιμέρους χαρακτηριστικά του ναού της Αγίας Σοφίας συγγενεύουν και προς νεώτερα και προς παλαιότερα παραδείγματα του τύπου του ναού με τρούλο και περίστωο. Για παράδειγμα με τους όψιμους ναούς της Κωνσταντινούπολης συγγενεύει ως προς τα στενά μεταξύ των πεσσών, που ανακρατούν τον τρούλο και ως προς τα τρίβηλα με τα οποία επικοινωνεί ο κεντρικός χώρος με τις πλευρές του περιστώου, ως προς τις συνεχείς καμάρες που καλύπτουν τις τρεις πλευρές του περιστώου και με την Κοίμηση της Νίκαιας και την Κοίμηση της Κουντουριώτισσας ως προς τους τοίχους με τα μικρά ανοίγματα, που χωρίζουν τα πλάγια κλίτη από το νάρθηκα. Πέραν αυτών των κοινών της χαρακτηριστικών με τους προηγούμενους ναούς που εξετάστηκαν, η Αγία Σοφία στη Δράμα έχει αρκετές διαφορές στη διάπλαση των χώρων της γενικότερα, όπως είναι το τριμερές ιερό βήμα το οποίο σχηματίζεται διαφορετικά από ό,τι στη Νίκαια και την Κουντουριώτισσα. Πρωτοτυπία ανάμεσα στα παραδείγματα του τύπου αποτελούν στην Αγία Σοφία Δράμας και οι σχηματιζόμενες στις στενές πλευρές του νάρθηκα κόγχες για την τοποθέτηση ψευδοσαρκοφάγων. Παρόμοιες κόγχες είναι συνήθεις σε παλαιοχριστιανικούς ναούς και σε μεσοβυζαντινούς ναούς της Κωνσταντινουπόλεως, που ήταν καθολικά μονών όπως για παράδειγμα στο ναό της Θεοτόκου στη Μονή Λιβός⁷⁹(907), το καθολικό της μονής Μυρελαίου⁸⁰ (920), στο καθολικό της μονής Παντεπόπτη⁸¹ (πριν από το 1087) και στον Άγιο

⁷⁷ Κούντουρας-Μπακιρτζής 1992, 142.

⁷⁸ Βελένης και Τριανταφυλλίδης 1991, 113.

⁷⁹ Krautheimer 1998, 445-447.

⁸⁰ Στο ίδιο, 439-444.

⁸¹ Στο ίδιο, 447-448.

Θεόδωρο⁸² (τέλος 11^{ου} αιώνα). Η παρουσία του όχι μόνο συνδέει ακόμη περισσότερο το ναό της Δράμας με την Κωνσταντινούπολη αλλά και σε συνδυασμό με την όχι κεντρική θέση του υποβάλλει τη σκέψη ότι η Αγία Σοφία ήταν καθολικό Βυζαντινής μονής της Δράμας⁸³.

2.5 Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λάμποβο, Αλβανία

Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λάμποβο της Βορείας Ηπείρου είναι ναός που κατέχει ιδιαίζουσα θέση ανάμεσα στις εκκλησίες του τύπου με τρούλο και περίστω, τόσο λόγω του πρωτότυπου τρόπου στέγασης του νάρθηκα και των πλαγίων κλιτών, όσο και διότι είναι το πρωιμότερο παράδειγμα, στο οποίο ο τρούλος καταλαμβάνει ολόκληρο σχεδόν τον κεντρικό χώρο⁸⁴. Ο ναός έχει στην κάτοψη του σχεδόν τετράγωνο σχήμα(εικ.5) και εμβαδόν 151,29 τ.μ. Στο κέντρο του υψώνεται ογκώδης, κυλινδρικός τρούλος που φέρεται μέσω σφαιρικών τριγώνων από τέσσερις πεσσούς σχήματος γάμμα⁸⁵. Ο κεντρικός χώρος κάτω από τον τρούλο είναι ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, το οποίο επικοινωνεί με τα πλάγια κλίτη μέσω τριβήλων ανοιγμάτων που στεγάζονται με εγκάρσιες καμάρες. Στην ανατολική πλευρά προστίθεται τριμερές Ιερό Βήμα, του οποίου ο κεντρικός χώρος αντιστοιχεί στο μεσαίο κλίτος του ναού και τα πλάγια διαμερίσματα στα αντίστοιχα πλάγια κλίτη. Τα παραβήματα χωρίζονται από την κεντρική αψίδα αλλά και από τα πλάγια κλίτη μέσω τοίχων. Ανατολικά οι αψίδες του τριμερούς ιερού είναι ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά και η μεσαία είναι η μεγαλύτερη και η ψηλότερη. Δυτικά προσαρτάται ισοπλατής με τον ναό νάρθηκας ο οποίος επικοινωνεί με τον κεντρικό χώρο με τρίβηλο και με τα πλάγια κλίτη με τοξωτά ανοίγματα. Πρόκειται για συνδυασμό μονόχωρου ναού με περίστω στην κάτοψη με σταυροειδή εγγεγραμμένο στην ανωδομή. Αυτό κατέστη δυνατό με τον πρωτότυπο τρόπο στέγασης του νάρθηκα και των πλαγίων κλιτών, που το κεντρικό τμήμα τους είναι υπερυψωμένο και καλύπτεται με δίρριχτη στέγη, ενώ τα πλάγια με χαμηλές μονόριχτες στέγες, με αποτέλεσμα να διαγράφεται στην ανωδομή με σαφήνεια ο εγγεγραμμένος σταυρός. Έτσι το μνημείο στην κάτοψη παρουσιάζεται μεν σαν ναός με τρούλο και περίστω, εξωτερικά όμως δίνει την εντύπωση σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τριμερή νάρθηκα⁸⁶.

Εξωτερικά ο ναός χαρακτηρίζεται από συμμετρία και ομαλότητα στη διάρθρωση των όγκων. Ο μεγάλος και ψηλός τρούλος με την κωνική στέγη του αναδύεται μέσα από τον κυβικό πυρήνα του ναού από τον οποίο εξέχουν επίσης η κεντρική καμάρα του νάρθηκα και οι καμάρες του Ιερού βήματος και των πλαγίων κλιτών που στεγάζονται με δίρριχτες στέγες

⁸² Στο ίδιο, 449-451.

⁸³ Κούντουρας-Μπακιτζής 1992, 144-145.

⁸⁴ Βοκοτόπουλος 1992, 130.

⁸⁵ Στο ίδιο, 87.

⁸⁶ Γκιολές 1992, 77.

και σχηματίζουν σταυρό. Τον ίδιο κυβικό πυρήνα συναντούμε και στο ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, καθώς επίσης και στο ναό της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα Πιερίας.

Το μνημείο εξωτερικά έχει υποστεί μετασκευές. Όπως φαίνεται και από τη διαφορετική τοιχοποιία το νότιο σκέλος του σταυρού και οι αψίδες του ιερού ξανακτίστηκαν σε μεταγενέστερη περίοδο: οι ορθογωνισμένοι λίθοι αποτελούν ένα από τα χαρακτηριστικά της τοιχοποιίας που παρατηρούνται στην ηπειρωτική ναοδομία κατά την Τουρκοκρατία. Σε νεώτερους χρόνους, σε κάποια σημεία υπερυψώθηκαν οι τοίχοι, προσκτίσματα έκρυσαν τους τοίχους κάτω από τα παράθυρα στη δυτική, στη βόρεια και τη νότια πλευρά, ενώ ορισμένα παράθυρα τειχίστηκαν. Οι περισσότερες από αυτές τις επεμβάσεις έγιναν μάλλον το 1806, χρονολογία που μνημονεύεται σε επιγραφή στη βάση του τρούλου⁸⁷.

Ο φωτισμός του ναού επιτυγχανόταν μέσω παραθύρων που υπάρχουν στον τρούλο αλλά και κάτω από τις δίφριχτες στέγες των τεσσάρων κεραιών του σταυρικού κέντρου. Ακόμη ένα παράθυρο υπάρχει στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα και ένα στο νότιο. Τα τέσσερα μεγάλα δίλοβα παράθυρα του τρούλου εναλλάσσονται με τυφλά αψιδώματα, ενώ όμοιο δίλοβο παράθυρο διατρυπά τόσο το βόρειο αέτωμα, όσο και τη νότια και δυτική πλευρά. Στο βόρειο και στο νότιο τοίχο του νάρθηκα υπάρχει από ένα μονόλοβο παράθυρο.

Εξαιρετικά πλούσιος είναι ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του μνημείου (εικ.12). Ο τρούλος του ναού, ο κυβικός πύργος από τον οποίο αυτός αναδύεται καθώς και οι κεραιές του σταυρού που διαγράφεται στη στέγη είναι έντονα διακοσμημένα με ταινίες με πλίνθινους ρόμβους, όρθια πλίνθινα πλακίδια, τετράγωνα πλίνθινα πλακίδια που φέρουν χαραγμένα Χ αλλά και οδοντωτές ταινίες που περιτρέχουν τον τρούλο και τα παράθυρα του τρούλου και των κεραιών του σταυρού και οδοντωτά γείσα κάτω από τη στέγη του τρούλου. Πρόκειται για τυπικά χαρακτηριστικά της ελλαδικής σχολής, τα οποία εμφανίζονται για πρώτη φορά στο δεύτερο ήμισυ του 9^{ου} αιώνα.

Ο ναός αυτός θεωρείται ένα πρωτότυπο παράδειγμα του αρχιτεκτονικού τύπου, στον οποίο ανήκει, και όπως τονίζει ο Δ.Πάλλας η πρωτοτυπία του οφείλεται στην εφευρετικότητα των Ηπειρωτών κτιστών, την οποία αργότερα θα επιδιώξουν να μιμηθούν οι κατασκευαστές του Καθολικού της Μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα⁸⁸. Ωστόσο ο ναός της Κοίμησης πλησιάζει περισσότερο τα μακεδονικά μνημεία παρά τα ηπειρωτικά.

Η διάπλαση των χώρων του τριμερούς ιερού βήματος, ο σχηματισμός του κεντρικού σταυρικού χώρου, η διαμόρφωση του νάρθηκα, αλλά και η στέγαση του μνημείου αυτού διαφέρει σημαντικά από την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Από τα μνημεία που έως τώρα εξετάστηκαν η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λάμποβο είναι αυτό που μοιάζει λιγότερο με τον μητροπολιτικό της Θεσσαλονίκης. Ενώ διαθέτει στοιχεία από άλλους ναούς, όπως είναι η Κουντουριώτισσα Πιερίας, με την οποία βλέπουμε πως μοιάζουν στη διαμόρφωση του

⁸⁷ Βοκοτόπουλος 1992, 90

⁸⁸ Στο ίδιο, 130.

τριμερούς ιερού βήματος, του συνεχούς περιστώου σχήματος Π και στη μορφή του τρούλου παρ'ολ'αυτά η Κοίμηση στο Λάμποβο εισάγει νέα στοιχεία κυρίως στη διαμόρφωση και στο ύψος των στεγών.

Αξιοσημείωτο είναι και εδώ το γεγονός ότι ο ναός της Κοίμησης στο Λάμποβο είναι κτισμένος τρουλαίος με περίστωο ναός και κτίζεται σε μια περίοδο που οι πιστοί αυξάνονται αριθμητικά με τον εκχριστιανισμό των σλαβικών πληθυσμών και η απαίτηση για έναν ευρύχωρο ναό που να εξυπηρετεί τις ανάγκες της Θείας Λειτουργίας είναι πρωτεύουσα. Το μεγαλοπρεπέστερο μνημείο της περιοχής αυτής της περιόδου και σίγουρα σημείο συνάντησης και εκκλησιασμού όλων των χριστιανών της περιοχής σε περιόδους εορτών είναι ένας ναός με τρούλο και περίστωο.

Έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις σχετικά με τη χρονολόγησή του ναού. Ο Γ. Σωτηρίου στηριζόμενος κυρίως σε τεχνοτροπικές συγγένειες του ναού με τα μνημεία της Άρτας, τον Άγιο Νικόλαο στο Μεσοπόταμο και την Παναγία Επισκοπής, τον τοποθετεί στο 12^ο με 13^ο αιώνα⁸⁹. Στο 13^ο αιώνα τοποθετεί το μνημείο και ο Α.Μεξί⁹⁰, χωρίς ωστόσο να το χρονολογεί επακριβώς, καθώς δέχεται ότι ο καθαρά ηπειρωτικός τρόπος δόμησης και οι αρχαϊκές ημικυκλικές ασίδες του ιερού, είναι στοιχεία που δεν θα μπορούσαν να τον τοποθετήσουν νωρίτερα από το 12^ο αιώνα. Τέλος ο Μ. Χατζηγιάννης⁹¹ τοποθετεί το μνημείο στο 10^ο ή στο 13^ο αιώνα. Καθώς λοιπόν η ακριβής χρονολόγηση του μνημείου τελεί υπό συζήτηση, δεν είμαστε σε θέση να το εντάξουμε με σαφήνεια είτε στην κατηγορία των πρώιμων αντιγράφων του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, είτε στην κατηγορία των υστεροβυζαντινών μνημείων του συγκεκριμένου αρχιτεκτονικού τύπου. Ίσως μάλιστα θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε ως ένα μνημείο μεταβατικό, το οποίο δηλαδή αντιγράφει στοιχεία πρωιμότερων ναών με τρούλο και περίστωο και παράλληλα αποτελεί πρότυπο για υστεροβυζαντινούς ναούς που θα επακολουθήσουν. Θα δεχθούμε, επομένως, την άποψη του Π.Βοκοτόπουλου, ο οποίος τοποθετεί το μνημείο μετά την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης αλλά πριν τον 11^ο αιώνα⁹². Όπως επαναλαμβάνει και ο Γκιολές⁹³, η τοιχοδομία και ο πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος του ναού θυμίζει τα μνημεία του 10^{ου} αιώνα στην Καστοριά και ο ψηλός κυλινδρικός τρούλος αυτόν της Κουμπελίδικης και των μνημείων του 9^{ου} και 10^{ου} αιώνα στην Ελλάδα. Υπέρ της χρονολόγησης του μνημείου στο 10^ο αιώνα συνηγορεί και η ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή των παραθύρων και του τρούλου.

Η περίοδος κατασκευής του εν λόγω μνημείου, δηλαδή τα τέλη του 10^{ου} αιώνα, είναι μια περίοδος κατά την οποία σοβαρότατες ανακατατάξεις πολιτικές, διοικητικές και εθνολογικές έλαβαν χώρα στην περιοχή της Ηπείρου. Εξαφανίζονται αρχαίες πόλεις και

⁸⁹ Σωτηρίου 1942, 381.

⁹⁰ Meksi 1975, 77-105.

⁹¹ Hatjiyannis 1994, 371-386.

⁹² Βοκοτόπουλος 1992, 127-128.

⁹³ Γκιολές 1992, 77.

ιδρύονται νέες, η Εγνατία οδός παύει να είναι ο ασφαλής κεντρικός δρόμος μετακινήσεων με αποτέλεσμα η ενδοχώρα της Ηπείρου να απομονωθεί. Επιπλέον ήδη από τον 9^ο αιώνα Σλαβικοί πληθυσμοί της Ηπείρου έχουν εκχριστιανιστεί και ενταχθεί στο κρατικό διοικητικό σύστημα⁹⁴. Ταυτόχρονα οι Άραβες κατακτούν τη Σικελία και εξαπλώνονται σε όλη την Ιταλία από την οποία υποχωρούν σταδιακά οι Βυζαντινοί, με αποτέλεσμα να χάνεται και η πνευματική επαφή μεταξύ Ιταλίας και Ηπείρου. Όπως είναι αναμενόμενο, οι ναοί αυτής της περιόδου που σώζονται στο χώρο της Ηπείρου δεν μπορούν να συγκαταλεχθούν μεταξύ των μεγαλοπρεπών ναών του Βυζαντίου. Ωστόσο ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Λάμποβο φέρει χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής της Δυτικής Μακεδονίας, ενώ παράλληλα είναι αρκετά μεγαλύτερος από τους λίγους σύγχρονούς του ηπειρωτικούς ναούς.

⁹⁴Prinzing 1997, 189-190.

Κεφάλαιο 3^ο Ο ναός με τρούλο και περίστωο στην ύστερη βυζαντινή περίοδο

3.1 Η Stara Pavlica, στο Brvenik της Σερβίας

Στο χωριό Brvenik της Σερβίας βρίσκεται ιδρυμένος ένας ναός, που ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου τρουλαίου με περίστωο ναού. Είναι η Stara Pavlica (εικ.6), η χρονολόγηση της οποίας πιθανολογείται στο 12^ο αιώνα. Πληροφορίες για το μνημείο αντλούμε από την έρευνα των V. Korać και M. Šuput⁹⁵, από την E. Χατζητρύφωνος⁹⁶ και από το διαδίκτυο, όπου μπορούμε να βρούμε εικόνες του μνημείου, όπως σώζεται σήμερα στη διεύθυνση <http://www.beo-books.de/pictures/culture/church>.

Ο ναός της Stara Pavlica, είναι κτισμένος πάνω σε προγενέστερο μνημείο αφιερωμένο στον Απόστολο Παύλο και παρουσιάζει ιδιαίτερο πρόβλημα στη χρονολόγησή του. Από το μνημείο σώζεται μόνο η αψίδα του ιερού βήματος, ο τρούλος και ο υπό τον τρούλο χώρος, ο οποίος σε μεταγενέστερη φάση υπεβλήθη σε κάποιες μετατροπές (εικ.13). Αρχιτεκτονικά διαρθρώνεται ως εξής. Ανατολικά προσαρτάται τριμερές ιερό βήμα ελάχιστα στενότερο από τον εγκάρσιο άξονα του ναού, το οποίο αποτελείται από την κεντρική, τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά αψίδα και από τις δύο πλάγιες ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά αψίδες των παραβημάτων. Ο κεντρικός σταυρικός πυρήνας, ο οποίος σχηματίζεται από δύο πεσσούς σχήματος Γ και δύο πρισματικούς πεσσούς, επικοινωνεί με την περιμετρική στοιά που τον περιβάλλει μέσω διβήλων ανοιγμάτων, τα οποία σχηματίζονται με την παρεμβολή ενός κίονα στο μέσον του κάθε ανοίγματος. Τα διβήλα αυτά είναι προσθήκες, που έγιναν στο ναό κατά τη διάρκεια αναστήλωσής του, ενώ στη θέση τους αρχικά υπήρχαν απλά τοξωτά ανοίγματα και όχι διβήλα. Η ύπαρξη κίονα στα διβήλα επικοινωνίας του κεντρικού χώρου με το περίστωο συνδέει τη δεύτερη αυτή φάση του ναού με δύο πιθανόν μεταγενέστερους, που είναι η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Ελασσόνα και η Κοίμηση στο Drenovo, τους οποίους θα δούμε παρακάτω. Ο οκτάπλευρος τρούλος που στεγάζει τον κεντρικό αυτό χώρο, φέρεται μέσω σφαιρικών τριγώνων, από τέσσερις ισομήκεις καμάρες. Στα δυτικά του ναού προσαρτάται ένας ενιαίος νάρθηκας, ο οποίος στεγάζεται με μονόριχτη στέγη. Μπροστά από το νάρθηκα αναπτύσσεται διπλός εξωνάρθηκας.

Από μορφολογική άποψη, τα σωζόμενα μέρη του ναού μαρτυρούν την ύπαρξη διαφορετικών φάσεων, η τελευταία των οποίων θα πρέπει να είναι πολύ πρόσφατη. Από το μνημείο σώζεται ο σταυρικός πυρήνας και ο τρούλος του, η αψίδα του ιερού βήματος και η αψίδα του νότιου παραβήματος κα τέλος σε πολύ χαμηλό ύψος ο περιμετρικός τοίχος του. Τα

⁹⁵Korać και Šuput 1998.

⁹⁶ Χατζητρύφωνος 2004, 126-127.

σωζόμενα μέρη του ναού, ωστόσο, δε είναι σύγχρονα μεταξύ τους. Κρίνοντας με βάση την τοιχοποιία, μπορούμε να διακρίνουμε την αρχική φάση του ναού στον περιμετρικό χαμηλό τοίχο, στην αψίδα του νότιου παραβήματος και χαμηλά στην αψίδα του ιερού βήματος. Στο εσωτερικό του υπό του τρούλου χώρου διακρίνεται κάτω από τις φθαρμένες τοιχογραφίες η αρχική τοιχοποιία του ναού, η οποία αποτελείται από πλίνθους, τοποθετημένες σε ανοιχτόχρωμο κονίαμα. Το γεγονός ότι η τοιχοποιία αυτή προβάλλει κάτω από τις τοιχογραφίες του μνημείου (εικ.14) αποδεικνύει πως πρόκειται για την πρώτη φάση του ναού. Οι περιμετρικός τοίχος του μνημείου, ο οποίος σώζεται σε χαμηλό ύψος αποτελείται από αδρά πελεκημένους λίθους τοποθετημένους μέσα σε κονίαμα. Την ίδια μορφή τοιχοποιίας εντοπίζουμε και στην αψίδα του νότιου παραβήματος, συμπεραίνοντας πως ανήκει στην ίδια φάση με αυτή του τοίχου. Όσον αφορά τον τρούλο και τον κάτω από αυτόν χώρο, καθώς και την αψίδα του ιερού βήματος, είναι κτισμένα με αργολιθοδομή από πλακαρές πέτρες και τούβλα αραιά τοποθετημένα μέσα σε ασπριδερό κονίαμα (εικ.15). Τόσο η τοιχοποιία όσο και ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των μερών αυτών, ο οποίος περιορίζεται σε διπλό οδοντωτό γείσο κάτω από τη στέγη του τρούλου και σε πλίνθινα πλαίσια που περιβάλλουν τα παράθυρα, ανήκουν σε μια άλλη φάση και πιο συγκεκριμένα πρόκειται για αποτέλεσμα σύγχρονης επέμβασης.

Ο τρούλος αναδύεται από κυβικό πυρήνα, χαρακτηριστικό που έχουμε συναντήσει σε προηγούμενα μνημεία της Θεσσαλονίκης (Αγία Σοφία) και της Πιερίας (Κουντουριώτισσα) και στεγάζεται με κωνική στέγη. Στις απολήξεις της στέγης σχηματίζεται διπλό οδοντωτό γείσο από κατάλληλα τοποθετημένα κομμάτια πλίνθων. Τέλος πάνω ακριβώς από τον κυβικό πυρήνα, από όπου αναδύεται ο τρούλος, στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά σχηματίζονται με ακτινωτά τοποθετημένες πλίνθους οι απολήξεις των κεραιών του σταυρού πάνω στους τοίχους. Η τοιχοποιία του ναού, η μορφή του τρούλου του και ο κεραμοπλαστικός του διάκοσμος δεν παραπέμπουν σε κάποιο Σερβικό μνημείο του 12^{ου} αιώνα.

Πρόκειται για ένα ναό αντιπροσωπευτικό του αρχιτεκτονικού τύπου του ναού με τρούλο και περίστωο, ο οποίος συγκεντρώνει χαρακτηριστικά όλων των μεγάλων αυτού του τύπου ναών που προαναφέρθηκαν. Αποτελείται δηλαδή από ένα σταυρικό πυρήνα που πλαισιώνεται από ένα ενιαίο περίστωο, αποτελούμενο από τρεις συνεχείς στοές.

Το γεγονός ότι δεν είμαστε σε θέση να χρονολογήσουμε το ναό τόσο λόγω της κακής κατάστασής του όσο και επειδή δεν σώζεται κάποια κτητορική επιγραφή μας δυσκολεύει στο να εντάξουμε το μνημείο στα πλαίσια μιας διαδικασίας αντιγραφής. Δεν μπορούμε δηλαδή να πούμε αν προηγήθηκε ή ακολούθησε ή και αν είναι σύγχρονο μνημείο με αυτά που βρίσκουμε στο γεωγραφικό χώρο της Σερβίας και της Μακεδονίας.

Ωστόσο, ο ναός τόσο ως προς την κάτοψή του, όσο και ως προς την απλή τοιχοποιία του πλησιάζει περισσότερο το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Drenovo, μνημείο του 14^{ου} αιώνα. Ως προς τις κατόψεις τους τα δύο αυτά μνημεία παρουσιάζουν τεράστια

ομοιότητα, στη μορφή του τριμερούς ιερού βήματος, στα ανατολικά και δυτικά στηρίγματα του τρούλου, στο συνεχές περίστωο γύρω από τον σταυρικό πυρήνα. Επιπλέον, η τοιχοποιία, η οποία και στις δύο περιπτώσεις μπορεί να χαρακτηριστεί πρόχειρη και ατημέλητη δείχνει μια κοινή καταγωγή των δύο ναών ή τουλάχιστον κοινά τεχνοτροπικά στοιχεία. Βάσει αυτής της ομοιότητας λοιπόν θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε το ναό της Stara Pavlića κοντά στον 14^ο αιώνα.

3.2 Το Καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα

Στη Θεσσαλία ο τύπος του ναού με τρούλο και περίστωο αντιπροσωπεύεται από το καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας στις Ελασσόνα. Ο ναός χρονολογείται στο 1344/5 και επιβεβαιώνει τη χρήση κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο του τύπου αυτού στη Θεσσαλία και του ευρύτερου μακεδονικού χώρου⁹⁷. Όσον αφορά τον τύπο του ναού ο Μ. Χατζηγιάννης⁹⁸ έχει εκφράσει την άποψη πως το καθολικό της Ολυμπιώτισσας μαζί με την Κουντουριώτισσα στην Πιερία και την Επισκοπική του Κίτρους, ανήκουν σε μια συγκεκριμένη τοπική σχολή. Επειδή η Ολυμπιώτισσα απέχει τέσσερις περίπου αιώνες από αυτούς τους ναούς της Μακεδονίας, προφανώς και δεν θα μπορούσαμε να τη θεωρήσουμε αντίγραφο τους αφού παρουσιάζουν βασικές διαφορές. Το καθολικό αυτό μάλλον αποτέλεσε το πρότυπο βάσει του οποίου σχεδιάστηκε και κτίστηκε η Κοίμηση στο Drenovo, η οποία όπως θα δούμε παρακάτω παρουσιάζει εκπληκτικές ομοιότητες με τον εν λόγω ναό.

Στην Ολυμπιώτισσα ο κεντρικός χώρος έχει διαμόρφωση εγγεγραμμένου σταυροειδή με τονισμένο τον κατά μήκος άξονα, γιατί τα τόξα που υψώνονται επάνω από τους πεσσούς εκτείνονται στα ανατολικά και τα δυτικά σε καμάρες, ενώ στα βόρεια και νότια σχηματίζουν αψιδώματα που χωνεύονται μέσα στο πάχος των πεσσών⁹⁹. Η στοά, συνεχής και χαμηλή, καλύπτεται με καμάρες, φουρνικά και σταυροθόλια και επικοινωνεί με το κεντρικό χώρο με δίλοβα ανοίγματα. Στα ανατολικά φέρει τρεις αψίδες, μια τετράπλευρη στο μέσο και δύο μικρότερες τρίπλευρες των παραβημάτων στα πλάγια. Τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά του ναού, οι υψηλές αναλογίες, το χαμηλό περίστωο, ο κυματισμός στις στέγες, τα συνεχή αψιδώματα που διαρθρώνουν τις όψεις, η τοιχοποιία, η τοξοδομία, τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα, η μορφή του κομψού ραδινού τρούλου, των αψίδων, των παραθύρων συνδέουν άμεσα το μνημείο με την ώριμη παλαιολόγεια αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης, όπως κυρίως την γνωρίζουμε από τους Αγίους Αποστόλους¹⁰⁰ και την Αγία Αικατερίνη¹⁰¹ και

⁹⁷ Βελένης 1998, 103.

⁹⁸ Hatjiyannis 1989, 462-471.

⁹⁹ Νικονάνος 1997.

¹⁰⁰ Krautheimer 1998, 531.

¹⁰¹ Στο ίδιο, 529.

τοποθετούν την Ολυμπιώτισσα μέσα στον κύκλο των οικοδομικών συνεργειών της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της Θεσσαλονίκης.

Πρόκειται για ναό σχεδόν τετράγωνου σχήματος με τρεις προεξέχουσες αψίδες στα ανατολικά (εικ.7). Ο σταυρικός πυρήνας στεγάζεται με ψηλό, ραδινό τρούλο, ο οποίος φέρεται μέσω καμαρών και σταυρικών τριγώνων από τέσσερις ογκώδεις πεσσούς. Ο χώρος κάτω από τον τρούλο επικοινωνεί με το περίστωο μέσω δίλοβων ανοιγμάτων και είναι ένας σταυροειδής χώρος με τονισμένο τον κατά μήκος άξονα, όπως προαναφέρθηκε. Το δυτικό σκέλος του περιστώου, δηλαδή ο νάρθηκας του ναού, διαμερισματοποιείται στο ύψος των στεγών και καλύπτεται με τρία φουρνικά, εκ των οποίων το μεσαίο είναι μεγαλύτερης διαμέτρου, σκεπάζει ενιαία μονόριχτη στέγη. Το υπόλοιπο περίστωο στεγάζεται με καμάρες, φουρνικά και σταυροθόλια. Το βόρειο σκέλος του περιστώου στεγάζεται με μια καμάρα, η οποία ξεκινά μπροστά από το βόρειο παράβημα και φτάνει μέχρι το νάρθηκα, όπου και σταματάει καθώς εκεί βρίσκεται ο ένας από τους τρεις του τρούλους. Στο κέντρο της νότιας καμάρας, ακριβώς μπροστά από τον κίονα ανάμεσα τους δύο πεσσούς, που σχηματίζουν το δίβηλο, βρίσκεται τοποθετείται ένα τρούλος. Το αντίστοιχο δεν συμβαίνει και στην περίπτωση του νότιου κλίτους, το οποίο στεγάζεται με μια καμάρα όπως το βόρειο αλλά διακόπτεται από ένα σταυροθόλιο, το οποίο τοποθετείται πολύ κοντά στη δυτική απόληξη της καμάρας.

Το τριμερές ιερό βήμα αποτελείται από την κεντρική μεγάλη αψίδα ημικυκλική εσωτερικά και τετράπλευρη εξωτερικά και τις δύο των παραβημάτων ημικυκλικές εσωτερικά και τρίπλευρες εξωτερικά. Η πολύπλευρη αψίδα του ιερού βήματος, όπως και οι ψηλές αναλογίες του ναού, το ταπεινό περίστωο και ο ραδινός τρούλος είναι βασικά χαρακτηριστικά που απαντούν αυτούσια σχεδόν και στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς.

Τέλος στο ναό προστίθεται μια τραπεζιόσχημη κατασκευή στη νότια πλευρά του, η οποία ξεκινά από την ευθεία του ιερού βήματος του ναού και εκτείνεται ως τρία περίπου μέτρα μπροστά από την ευθεία του νάρθηκα. Πύλη εισόδου και εξόδου ανοίγεται στην ανατολική στενή πλευρά της εκκλησίας, ενώ αυτό επικοινωνεί με το εσωτερικό του ναού με είσοδο στη νότια πλευρά του νάρθηκα. Μέσω αυτού του οικοδομήματος αυξήθηκε η χωρητικότητα του ναού και πέραν αυτού δημιουργήθηκε είσοδος στο Καθολικό και από την ανατολική πλευρά. Χρησιμοποιήθηκε ακόμη και ως γυναικωνίτης όταν συνέρεε μεγάλο πλήθος πιστών κατά τις μεγάλες γιορτές. Φωτίζεται μέσω τεσσάρων, μεγάλων παραθύρων και ενός μικρού. Είναι διώροφο κτίσμα, ο πάνω όροφος του οποίου εξυπηρετεί το Καθολικό, ενώ ο κάτω αποτελεί μοναστηριακό, βοηθητικό χώρο. Κτίστηκε στις 16 Ιουνίου 1817¹⁰².

¹⁰² Σκουβαράς 1967, 18.

Όσον αφορά την εξωτερική του όψη οι τέσσερις πλευρές του ναού διαρθρώνονται σύμφωνα με γνωστά χαρακτηριστικά των παλαιολόγειων τοιχοποιιών της Θεσσαλονίκης. Το καθολικό της μονής Ολυμπιώτισσας, το οποίο χρονολογείται στο 14^ο αιώνα, συμπίπτει χρονολογικά με τα παλαιολόγια μνημεία της σχολής της Θεσσαλονίκης όπως είναι ναοί του Αγίου Παντελεήμονα, των Αγίων Αποστόλων, της Αγίας Αικατερίνης και πολλά άλλα μνημεία¹⁰³. Αναλογίες παρατηρούμε στον κεραμοπλαστικό διάκοσμο των ναών. Οι εξωτερικές επιφάνειες των μνημείων κοσμούνται με παρόμοιο τρόπο. Ειδικότερα, μεταξύ του ναού της Αγίας Αικατερίνης στη Θεσσαλονίκη¹⁰⁴ και του καθολικού της μονής Ολυμπιώτισσας¹⁰⁵, παρατηρούμε πέραν των ψηλών αναλογιών, ομοιότητα στον οκτάπλευρο τρούλο στη κάθε πλευρά του οποίου ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο παρακολουθούμενο από πλίνθινο πλαίσιο, το οποίο και στις δύο περιπτώσεις αποτελείται από τρεις βαθμίδες. Στην απόληξη της στέγης του τρούλου, η οποία και στους δύο ναούς είναι κυματοειδής, σχηματίζεται διπλό οδοντωτό γείσο. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος που εντοπίζουμε σε όλες τις υπόλοιπες επιφάνειες είναι επίσης παραπλήσιος. Αβακωτά κοσμήματα, ζώνες από πλίνθους τοποθετημένες έτσι ώστε να σχηματίζουν ενάλληλες γωνίες, τυφλά αψιδώματα και ζώνες από ζητόσχημα κοσμήματα χαρακτηρίζουν και τα δύο μνημεία, καθώς και το ναό των Αγίων Αποστόλων¹⁰⁶ αλλά και το ναό του Αγίου Παντελεήμονα. Στο ναό του καθολικού της Ολυμπιώτισσας λοιπόν, υπάρχουν αρκετά μορφολογικά στοιχεία, τα οποία μπορούν να εντοπιστούν και στους παλαιολόγειους ναούς της Θεσσαλονίκης.

Στα δυτικά, υπάρχει η ορθογώνια πύλη με δύο λίθινους αναβαθμούς, πάνω από την οποία σχηματίζεται τυφλή, αβαθής κόγχη κατασκευασμένη από κεραμίδια τοποθετημένα ακτινωτά και ημικυκλικό πλαίσιο επίσης από κεραμίδια. Εκατέρωθεν της αψίδας της πύλης σχηματίζονται δύο κεραμοπλαστικά κοσμήματα σχήματος τριγώνου με την κορυφή νεύουσα προς τα κάτω¹⁰⁷. Εκατέρωθεν αυτών των δύο δημιουργούνται δύο τυφλά αψιδώματα στην κάθε μια από τις οποίες ανοίγονται δύο στενόμακρα, τοξωτά παράθυρα. Η διαφορά στον διάκοσμο μεταξύ των δύο αψίδων, η πλουσιότερη δηλαδή διακόσμηση της δεξιάς δείχνει πως η αριστερή κατασκευάστηκε στα πλαίσια ανακαίνισης της δυτικής πλευράς. Ίσως να πρόκειται για ανακαίνιση που έγινε στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, όπως προκύπτει και από έγγραφο ζητείας αυτής της περιόδου. Πάνω από τη στέγη βρίσκεται το κομψό τύμπανο του αψιδώματος όπου ανοίγονται τρία τοξωτά παράθυρα εκ των οποίων το μεσαίο είναι και το μεγαλύτερο. Στο σημείο αυτό ο διάκοσμος είναι όλος πλίνθινος, η δε γραμμή της στέγης ευθεία στις άκρες και καμπυλωτή πάνω από τα παράθυρα¹⁰⁸.

¹⁰³ Βελένης 2002, 16.

¹⁰⁴ Χατζητρύφωνος 2004, 269-274.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, 327-329.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, 275-280.

¹⁰⁷ Σκουβαράς 1967, 13.

¹⁰⁸ Στο ίδιο 13.

Στη βόρεια πλευρά, όπου υπάρχουν τέσσερα τυφλά αψιδώματα, ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος είναι επίσης πλούσιος. Στις τρεις αψίδες ο διάκοσμος των τόξων αποτελείται από ζητόμορφα κοσμήματα και από κεραμίδια τοποθετημένα έτσι ώστε να σχηματίζεται ένα είδος πλέγματος. Μάλλον όλες οι αψίδες αρχικά είχαν στενά τοξωτά παράθυρα αν κρίνουμε με βάση το παράθυρο της τρίτης από αριστερά αψίδας, το οποίο τώρα είναι κλεισμένο με τοιχοποιία. Αργότερα ανοίχθηκαν τρία παράθυρα, τα οποία, ενώ εξυπηρετούν το φωτισμό του ναού καταστρέφουν την αρμονία του συνόλου.

Η ανατολική όψη του ναού είναι η πλέον περίτεχνη στο σύνολό της (εικ.16). Η τετράπλευρη κόγχη του ιερού εξέχει λίγο από τις δύο άλλες της πρόθεσης και του διακονικού. Στο σημείο αυτό μοιάζει με τους ναούς της Αγίας Αικατερίνης και του Αγίου Παντελεήμονος στην Θεσσαλονίκη. Στην κεντρική αψίδα ανοίγεται δίλοβο παράθυρο, το οποίο διαμορφώνεται με ένα μαρμάρινο κιονίσκο. Η όψη της ανατολικής πλευράς καλύφθηκε από παρεκκλήσιο το 1736, το οποίο κτίστηκε εκεί για να εξυπηρετεί τις καθημερινές, μικρές ιεροτελεστίες. Το παρεκκλήσι αυτό είχε είσοδο από τη βόρεια πλευρά του και εξυπηρετούσε στο να κρύβεται το εσωτερικώς ευρισκόμενο σκευοφυλάκιο, το διακονικό, που χωριζόταν με τοίχο από το υπόλοιπο ιερό βήμα. Οι τοίχοι του παρεκκλησίου ήταν ιστορημένοι, ενώ το 1928 κατεδαφίσθηκε και έτσι το Καθολικό απαλλάχθηκε από το ακαλαίσθητο αυτό πρόσκτισμα¹⁰⁹.

Ο ναός είναι μεγαλόπρεπος και επιμελημένης κατασκευής. Τα περισσότερα στοιχεία του θα μπορούσαμε να πούμε ότι έλκουν την καταγωγή τους από τα παλαιολόγια μνημεία της Θεσσαλονίκης.

3.3 Η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Drenovo ΠΓΔΜ

Εξαιρετική ομοιότητα, ως προς το σχέδιο και την κατασκευή, με το Καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας παρουσιάζει ο ναός της Θεοτόκου στο Drenovo της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Η χρονολόγηση του μνημείου έχει προκαλέσει συζήτηση, διαφωτιστικό ωστόσο είναι ένα τμήμα επιγραφής το οποίο έχει δημοσιεύσει ο D. Bošković, καθώς επίσης η δημοσίευση ενός καταλόγου ναών αφιερωμένων στη Θεοτόκο, την οποία επιμελήθηκε ο Petković¹¹⁰ και στην οποία αναφέρεται ότι ο ναός ανεγέρθηκε επί βασιλείας του Στέφανου Δουσάν(δηλαδή στα μέσα του 14^{ου} αιώνα) και τοιχογραφήθηκε το 1358 από το ζωγράφο Δημήτριο. Δεδομένου λοιπόν ότι ο βασιλεύς Δουσάν πέθανε στις 20 Αυγούστου 1355 σε ηλικία 48 ετών και ότι ο ναός τοιχογραφήθηκε από το ζωγράφο Δημήτριο το 1356, σε εκείνη την περίοδο μεταξύ 1350 περίπου και 1355 τοποθετούμε την ανέγερση του ναού.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, 18.

¹¹⁰ Χατζητρύφωνος 2004, 181.

Για την ανέγερση αυτού του ναού υπάρχει μια παράδοση σύμφωνα με την οποία, δύο εξαιρετικοί κτίστες από την Πρέσπα, οι οποίοι ήταν πατέρας και γιος και είχαν χτίσει μονές και ναούς σε όλη τη Μακεδονία κλήθηκαν μαζί με το συνεργείο τους να χτίσουν στο χωριό Drenovo ένα ναό, καθώς το χωριό έως τότε δεν είχε εκκλησία. Τη δαπάνη του ναού θα επωμίζονταν κάποιοι εύποροι άνθρωποι από το Kavadarci, οι οποίοι συγκέντρωσαν χρήματα τόσα ώστε να χτιστεί μια μονή. Οι δύο κτίστες συμφώνησαν να χτίσουν και τη μονή και το ναό και έτσι ο γιος έμεινε στο χωριό για να φτιάξει την εκκλησία και ο πατέρας πήγε στο μέρος όπου θα έχτιζε τη μονή. Αφού ο πατέρας ολοκλήρωσε την κατασκευή της μονής πήγε στο Drenovo, όπου δούλευε ο γιος του. Όταν κάθισαν και άρχισαν να μιλάνε για τη δουλειά τους, ο γιος καυχόταν ότι ο ναός που έφτιαξε ήταν τόσο όμορφος και καλοφτιαγμένος που ακόμα και ο Προφήτης Ηλίας αν κατέβαινε από τους ουρανόους δεν θα μπορούσε να τον χαλάσει. Εκείνη τη στιγμή τον καταγάλανο ουρανό έσκισε μια αστραπή και θυμωμένος ο Προφήτης Ηλίας με μια κίνηση χώρισε την εκκλησία στα δύο. Η ιστορία αυτή δημιουργήθηκε για να παραδειγματιστούν οι άνθρωποι πως δεν πρέπει να συγκρίνουν τις ικανότητές τους με αυτές των Αγίων και ακόμα μέχρι σήμερα λένε πως οποιαδήποτε προσπάθεια επιδιόρθωσης του μνημείου είναι μάταιη, καθώς κάθε χρόνο στις 2 Αυγούστου που γιορτάζει ο Προφήτης, η εκκλησία σπάει στα δύο στα ίδια ακριβώς σημεία που την είχε χωρίσει και ο Άγιος. Η χρήσιμη πληροφορία που αντλούμε από την ιστορία αυτή είναι η προέλευση των κτιστών του ναού, οι οποίοι όπως είδαμε ήταν από την Πρέσπα και είχαν χτίσει πολλά ακόμη μνημεία στη Μακεδονία.

Η κάτοψη του μνημείου διαμορφώνεται ως εξής (εικ.8). Στο ανατολικό τμήμα του ναού βρίσκεται το τριμερές ιερό βήμα, σχηματισμένο ως προέκταση του υπόλοιπου ναού και προσαρμοσμένο απόλυτα στις διαστάσεις του. Η ασπίδα του Ιερού Βήματος είναι ιδιαίτερα προεξέχουσα, πεντάπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά. Οι ασπίδες των παραβημάτων επίσης πεντάπλευρες εξωτερικά και ημικυκλικές εσωτερικά προεξέχουν του κτίσματος λιγότερο από ό,τι η κεντρική. Στο κέντρο του ναού, δύο ανατολικοί γαμματοειδείς τοιχοπεσοί και δύο δυτικοί τραπεζιόσχημοι τοιχοπεσοί σχηματίζουν τον κεντρικό, σταυρικό, τρουλοσκεπή χώρο. Ο σταυρικός πυρήνας στεγάζεται με ψηλό, οκτάπλευρο τρούλο, κατά το πρότυπο του Καθολικού της Παναγίας Ολυμπιώτισσας και επικοινωνεί με το περίστωο που τον περιβάλλει στη βόρεια, νότια και δυτική του πλευρά μέσω τριών διβήλων ανοιγμάτων. Τα διβήλα αυτά σχηματίζονται με την παρεμβολή ενός κίονα μεταξύ των τοιχοπεσών. Ο ευμεγέθης τρούλος, που υψώνεται πάνω από τον σταυρικό πυρήνα φέρεται από τέσσερις τοιχοπεσοούς μέσω τεσσάρων καμαρών και σφαιρικών τόξων. Στη δυτική πλευρά προσαρτάται ο τριμερής νάρθηκας, το κεντρικό τμήμα του οποίου στεγάζεται με έναν χαμηλό τρούλο, ενώ μια κιονοστοιχία από τρεις κίονες, με διεύθυνση από βορρά προς νότο, διαιρεί τον νάρθηκα σε δύο «κλίτη». Ο νάρθηκας επικοινωνεί με το βόρειο και νότιο κλίτος μέσω διβήλων ανοιγμάτων. Τα δύο πλάγια κλίτη στεγάζονται με μονόριχτες

στέγες. Είναι αξιοσημείωτη η μορφή των πλάγιων στοών, οι οποίες είναι ενιαίες από την ανατολική έως τη δυτική πλευρά, δίνοντας περισσότερο την αίσθηση κλιτών παρά πλευρών μιας ενιαίας περιμετρικής στοάς, θυμίζοντας έτσι τρίκλιτη βασιλική. Οι ομοιότητες μεταξύ του μνημείου αυτού και του καθολικού της Μονής Ολυμπιώτισσας είναι καταφανείς. Ο τρόπος σχηματισμού του σταυρικού πυρήνα μέσω των τεσσάρων τοιχοπεσσών, η μορφή των τοιχοπεσσών αυτών, ο τρόπος με τον οποίο φέρεται ο τρούλος μέσω συστήματος καμαρών και σφαιρικών τριγώνων, η τοποθέτηση ενός κίονα στα ανοίγματα επικοινωνίας του πυρήνα με τα πλάγια κλίτη και το νάρθηκα και ο σχηματισμός διβήλων ανοιγμάτων, η στέγαση του κεντρικού τμήματος του νάρθηκα με τρούλο ακόμα και η ύπαρξη εξωτερικών αντηρίδων στο νότιο τοίχο και η διαμόρφωση τριγωνικών παραθύρων, φαρδύτερων εσωτερικά και στενότερων εξωτερικά, είναι όλα στοιχεία κοινά στα δύο μνημεία.

Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τη θεωρία ότι ο ναός της Θεοτόκου στο Drenovo, ίσως είναι παλαιότερο μετασκευασμένο κτίριο, θέτει το ερώτημα, μήπως ο Σέρβος ηγεμόνας υπό την αιγίδα του οποίου κατασκευάστηκε ο ναός αυτός, είχε υπόψη του το καθολικό της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα και αυτό επεδίωξε να αντιγράψει. Μια τέτοια υπόθεση δεν θα ήταν απίθανο να ευσταθεί, αν λάβουμε υπόψη μάλιστα τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο στην περιοχή της ευρύτερης Μακεδονίας-στην οποία ανήκε και η Θεσσαλία- και της Σερβίας. Επί πλέον, είναι τεκμηριωμένα ιστορικά η επιθυμία των Σέρβων ηγεμόνων να μιμούνται ή και να μετασκευάζουν παλαιότερους ναούς προκειμένου να δείξουν ότι κείνται φιλικά προς το ελληνικό χριστιανικό στοιχείο της Μακεδονίας- και όχι μόνο-με την οποία έρχονται σε επαφή εξαιτίας των συνοριακών ανακατατάξεων. Εκτός αυτών των παραμέτρων, πάντως, θα πρέπει να συνυπολογίσουμε ως παράγοντα επιλογής αυτού του αρχιτεκτονικού τύπου στο ναό της Κοίμησης στο Drenovo την χωρητικότητα που εξασφαλίζει αλλά και την πιθανότητα το συνεργείο και ο αρχιτέκτονας που ανέλαβαν την ανέγερση του μνημείου να προέρχονταν από την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας στην οποία ανήκε τότε και η Θεσσαλία.

Κεφάλαιο 4^ο Συναγωγή Συμπερασμάτων

4.1 Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας λοιπόν όλα τα παραπάνω καταλήγουμε σε κάποια συμπεράσματα σχετικά με τον αρχιτεκτονικό τύπο των εκκλησιών με τρούλο και περίστωο που βρίσκονται στην περιοχή της Ελλάδας και της Σερβίας. Τα θέματα που απασχόλησαν την ανάλυση στα προηγούμενα κεφάλαια είναι: Το αν και σε ποιο βαθμό ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη λειτούργησε ως πρότυπο, βάσει του οποίου ανεγέρθηκαν σε γειτονικές, όπως είναι η Περία και η Δράμα ή και πιο απομακρυσμένες περιοχές όπως είναι η Θεσσαλία ή η Σερβία, ναοί του ίδιου αρχιτεκτονικού τύπου και με κοινά με την Αγία Σοφία χαρακτηριστικά στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό. Μέχρι τότε θεωρούμε ότι ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη λειτουργεί ως πρότυπο και ποιο ή ποια είναι αυτά τα μνημεία που απομακρύνονται σχεδιαστικά αλλά και μορφολογικά από αυτόν. Σε ποιες περιπτώσεις ναών μπορούμε να μιλήσουμε για κάποια αρχιτεκτονική σχολή στην οποία αυτοί ανήκουν και ποια είναι τα χαρακτηριστικά εκείνα που μας επιτρέπουν να τους εντάξουμε στα πλαίσια μιας τέτοιας σχολής. Ποια είναι η πρωτοτυπία που συναντούμε στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Λάμποβο της Βορείας Ηπείρου και ποια είναι η θέση του μνημείου σε σχέση με τα υπόλοιπα μνημεία του αρχιτεκτονικού τύπου με τρούλο και περίστωο. Με ποια μνημεία παρουσιάζει ομοιότητες και ποια είναι αυτά του τα χαρακτηριστικά που μας εμποδίζουν να τον εντάξουμε σε κάποιο οικοδομικό συνεργείο; Ο ναός της Stara Pavalica στη Σερβία, χρονολογείται στο 12^ο ή στο 14^ο αιώνα; Και τι συνεπάγεται η χρονολόγησή του; Τέλος, γενικά για τον τύπο του ναού, διαπιστώνουμε πως συγκεντρώνει κάποια χαρακτηριστικά που τον καθιστούν χρήσιμο σε περιπτώσεις όπου η μεγάλη χωρητικότητα και η μεγαλοπρέπεια του χώρου είναι απαραίτητη. Εφόσον, ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος εξυπηρετεί τις ανάγκες της Θείας Λειτουργίας, για ποιο λόγο εμφανίζονται σε διάστημα έξι αιώνων τόσο λίγα μνημεία αυτού του τύπου;

Ο τύπος του μονόχωρου τρουλαίου με περίστωο ναού, εξακολουθεί να εμφανίζεται και στα ύστερα βυζαντινά χρόνια, επιβεβαιώνοντας έτσι την εκλεκτική νοοτροπία των Βυζαντινών, αλλά και τη διαχρονική αξία αυτού του τύπου, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί από πολλούς ερευνητές ως ανεξάρτητος από γεωγραφικές ή χρονικές παραμέτρους.

Τρεις ναοί μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι σηματοδοτούν τα τρία στάδια μορφοποίησης του τύπου του ναού με τρούλο και περίστωο. Στην κάτοψη του ναού του Mayafarquin (πίνακας 2) παρατηρούμε πως το σταυρικό κέντρο ορίζεται από τέσσερα ίσα γωνιακά διαμερίσματα, τα οποία καλύπτονται με σταυροθόλια, παίρνοντας έτσι τη μορφή ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου σε τετράγωνο ναού, ο οποίος περιβάλλεται από περίστωο με τρία σκέλη. Προχωρώντας στον 8^ο αιώνα και στο ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη

παρατηρούμε πως ο σταυρικός πυρήνας δεν ορίζεται πλέον με τον ίδιο τρόπο, αλλά τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα του *Mayafarqin* χάνονται και τη θέση τους παίρνουν δύο καμαροσκέπαστοι διάδρομοι, ενώ τα ανατολικά στηρίγματα του τρούλου πλησιάζουν τους τοίχους που χωρίζουν το ιερό βήμα από τα παραβήματα. Παράλληλα, τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα παραμένουν ως έχουν. Στην Κουντουριώτισσα οριστικοποιείται ο τρόπος σχηματισμού του σταυρικού πυρήνα καθώς χάνονται τα ανατολικά αλλά και τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα και τα δυτικά στηρίγματα του τρούλου ενώνονται με τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα. Η μορφή του σταυροειδούς πυρήνα του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα έως και τα μνημεία του 14^{ου} αιώνα παραμένει η ίδια. Τα ανατολικά στηρίγματα του τρούλου δηλαδή τοποθετούνται κοντά ή συνενώνονται με τους τοίχους, που διαιρούν στα τρία το ιερό βήμα, αφήνοντας ενδιάμεσα στενούς διαδρόμους, ενώ τα δυτικά στηρίγματα του τρούλου εφάπτονται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα. Στο διάστημα λοιπόν από τον 5^ο έως το 10^ο αιώνα, τα τρία αυτά μνημεία μαρτυρούν τις διαδοχικές αλλαγές που συντελέστηκαν στη μορφή του πυρήνα του ναού με τρούλο και περίστωο.

Ο ρόλος του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την πορεία του αρχιτεκτονικού τύπου, που εξετάζουμε, στη μεταγενέστερη περίοδο αλλά και για την εν γένει μακεδονική ναοδομία. Την επίδραση που άσκησε ο ναός αυτός στους μεταγενέστερους μπορούμε να παρατηρήσουμε τόσο σε επίπεδο κατόψεως όσο και σε επίπεδο μορφολογίας. Ωστόσο υπάρχουν περιπτώσεις ναών, που δεν αντιγράφουν το μεγαλοπρεπές αυτό μνημείο της Θεσσαλονίκης.

Για το ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα Πιερίας, ο Τσιγαρίδας¹¹¹ διατύπωσε την άποψη πως πρόκειται για μια απλοποιημένη μικρογραφία του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. Πράγματι, το μνημείο αν και δεν αντιγράφει δουλικά το ναό της Θεσσαλονίκης, δείχνει ότι σε γενικές γραμμές από αυτόν έλκει την καταγωγή του. Οι διαφορές μεταξύ τους εντοπίζονται σε αρκετά σημεία. Αρχικά το τριμερές ιερό βήμα, παρατηρούμε πως διαμορφώνεται διαφορετικά καθώς στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης αποτελείται από την ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά κεντρική αψίδα και από δύο ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά αψίδες των παραβημάτων, τα οποία έχουν τη μορφή σταυροειδών συνεπτυγμένων ναών. Το ιερό βήμα του ναού της Κουντουριώτισσας αποτελείται από δύο αψίδες ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά και από μία τρίτη στα νότια, η οποία έχει μια ιδιαίτερη μορφή κωνική εσωτερικά και ημικυκλική εξωτερικά. Πέραν του διαφορετικού τους μεγέθους, οι δύο ναοί διαφέρουν και στη διαμόρφωση του σταυρικού τους πυρήνα. Στο ναό της Κουντουριώτισσας ο σταυρικός πυρήνας διαμορφώνεται από δύο πρισματικούς πεσσούς στα δυτικά και δύο γωνιακούς στα ανατολικά. Η βόρεια και νότια

¹¹¹ Τσιγαρίδας 1973, 489 σημ.23.

κεραία του σταυρού είναι ιδιαίτερα ρηχές, με αποτέλεσμα να τονίζεται ο κατά μήκος άξονας του ναού. Τονισμένος είναι ο κατά μήκος άξονας και στο ναό της Θεσσαλονίκης, αλλά οι κεραίες του σταυρού είναι σαφώς φαρδύτερες, ενώ ο σταυρικός πυρήνας ορίζεται από τέσσερις γωνιακούς πεσσούς, οι οποίοι διαλύονται μέσω τόξων σε δύο μέρη ο καθένας. Διαφορετική είναι και η σχέση των πλαγίων στοών με τα παραβήματα, καθώς στην Κουντουριώτισσα της Πιερίας οι στοές απολήγουν απευθείας στις αψίδες των παραβημάτων, ενώ στην Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης, το τριμερές ιερό βήμα είναι στενότερο του υπόλοιπου ναού και έτσι οι αψίδες των παραβημάτων τοποθετούνται πιο πλάγια σε σχέση με τις απολήξεις των πλαγίων στοών. Στο ύψος των στεγών, διαφορά μπορούμε να δούμε στους τρούλους των δύο μνημείων. Στο ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, ο τρούλος είναι έτσι κατασκευασμένος ώστε να αποτελείται από ένα ογκώδες, τετράγωνο τύμπανο, πάνω στο οποίο ακουμπά ο ημικυκλικός θόλος του τρούλου. Στο ναό της Κουντουριώτισσας, ο τρούλος, ο οποίος αναδύεται μέσα από χαμηλό τετράγωνο πλαίσιο, έχει ημικυλινδρικό τύμπανο και στεγάζεται με στέγη κωνική. Πέραν λοιπόν του γεγονότος ότι και στις δύο περιπτώσεις τονίζεται ο κατά μήκος άξονας του ναού-στοιχείο το οποίο ο ναός της Πιερίας αντιγράφει από τον μητροπολιτικό της Θεσσαλονίκης-η μορφή των τρούλων τους είναι διαφορετική.

Ομοιότητα μεταξύ των δύο ναών εντοπίζουμε στο ύψος των στεγών. Όσον αφορά το περίστωο παρατηρούμε ότι στεγάζεται με ενιαία μονόριχτη στέγη σε χαμηλότερο επίπεδο τονίζοντας έτσι τον τρουλοσκεπή σταυρικό πυρήνα και στις δύο περιπτώσεις. Μια δεύτερη ομοιότητα θα μπορούσε να θεωρηθεί ο τρόπος επικοινωνίας του σταυρικού πυρήνα με το περίστωο. Στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, ανάμεσα στους ανατολικούς και στους δυτικούς πεσσούς που μέσω καμαρών και σφαιρικών τριγώνων φέρουν τον τρούλο, παρεμβάλλονται κίονες σχηματίζοντας δύο δίβηλα ανοίγματα. Αντίστοιχα, αλλά σε πιο απλουστευμένη μορφή, στο ναό της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα σχηματίζονται δίβηλα ανοίγματα προς τις πλάγιες στοές, με την παρεμβολή ενός κίονα σε κάθε πλευρά. Η πολύ μεγάλη διαφορά μεγέθους των δύο αυτών ναών μάλλον αποτελεί αιτία για την απλούστευση κάποιων στοιχείων καθώς αυτά μεταγγίζονται από τον μεγαλύτερο στο μικρότερο ναό. Παρατηρούμε, επομένως, πως ο κοιμητηριακός ναός της Κουντουριώτισσας στην Πιερία, μπορεί να μην αντιγράφει δουλικά το ναό της Αγίας Σοφίας αλλά σίγουρα υιοθετεί πολλά στοιχεία από αυτόν και είναι μάλλον βέβαιο ότι κτίστηκε βάσει αυτού.

Ένα ακόμη μνημείο από την περιοχή της Πιερίας είναι ο επισκοπικός ναός της Πύδνας. Χρονολογικά απέχει και αυτός, όπως και ο προηγούμενος δύο περίπου αιώνες από το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Η ομοιότητα ωστόσο μεταξύ των μνημείων είναι πολύ πιο ξεκάθαρη και την εντοπίζουμε όχι μόνο στην ανωδομή των ναών αλλά και στην αρχιτεκτονική τους διάρθρωση. Ξεκινώντας από τον σταυρικό πυρήνα των ναών, παρατηρούμε πως σχηματίζεται από τέσσερις γωνιακούς πεσσούς, οι οποίοι βέβαια στην

περίπτωση της Αγίας Σοφίας διαλύονται σε δύο μέρη μέσω τοξωτών ανοιγμάτων, ωστόσο είναι γωνιακοί και με τον ίδιο τρόπο τοποθετημένοι στο χώρο. Στη δυτική πλευρά του σταυρικού πυρήνα, μεταξύ των δυτικών πεσσών και του τοίχου του νάρθηκα παρεμβάλλονται στην μεν περίπτωση της Αγίας Σοφίας, δύο τοιχοπεσσοί και ακόμη δύο μικρότεροι εκατέρωθεν αυτών, στο δε επισκοπικό ναό του Κίτρους δύο μακρόστενοι τοιχοπεσσοί. Μεταξύ αυτών και των δυτικών πεσσών που ανακρατούν τον τρούλο, δημιουργείται ένας διάδρομος, ο οποίος υπάρχει και στους δύο ναούς, αλλά στην Αγία Σοφία σχηματίζονται στη βόρεια και νότια πλευρά του δύο τετράγωνοι χώροι, οι οποίοι στεγάζονται με σταυροθόλια, ενώ στο ναό του Κίτρους ο διάδρομος αυτός μένει ελεύθερος στο χώρο, χωρίς κάποια επιπλέον στέγηση ή άλλη κατασκευή. Το περίστωο είναι συνεχές και στους δύο ναούς και η επικοινωνία του με τον σταυρικό πυρήνα είναι επίσης παρόμοια, καθώς οι πλάγιες στοές επικοινωνούν με τον χώρο κάτω από τον τρούλο μέσω διβήλων στον επισκοπικό του Κίτρους και μέσω διπλών διβήλων στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Η βασική τους ομοιότητα, ωστόσο, όσον αφορά την επικοινωνία του σταυρικού πυρήνα με τον περίστωο, εντοπίζεται κυρίως στο γεγονός ότι ανάμεσα στους ανατολικούς και τους δυτικούς πεσσούς το κεντρικό στήριγμα το οποίο παρεμβάλλεται είναι ένας ακόμη πεσσός, ο οποίος στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας δεν είναι μόνος αλλά συνοδεύεται από δύο εκατέρωθεν τοποθετημένους κίονες. Όσον αφορά, τέλος την επικοινωνία του πυρήνα με το δυτικό σκέλος του περιστώου, αυτή γίνεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και στους δύο ναούς και συγκεκριμένα με ένα ευρύ τοξωτό άνοιγμα, το οποίο είναι τοποθετημένο στην ίδια ευθεία με την είσοδο του νάρθηκα. Η μορφή του τριμερούς ιερού βήματος του επισκοπικού ναού του Κίτρους, είναι ενδεικτική της ομοιότητας των δύο ναών. Αποτελείται από την κεντρική τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά αψίδα του ιερού βήματος και από τις δύο ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά αψίδες των παραβημάτων, τα οποία έχουν τη μορφή εγγεγραμμένων σταυροειδών ναών. Αυτή τη μορφή έχει και το τριμερές ιερό βήμα του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, με τη διαφορά ότι αυτό είναι πιο στενό σε σχέση με τον υπόλοιπο ναό, εξαιτίας κατασκευαστικών προβλημάτων, ενώ στον επισκοπικό του Κίτρους έχει τις ίδιες διαστάσεις με το υπόλοιπο μνημείο. Η επικοινωνία μεταξύ των παραβημάτων και του ιερού βήματος γίνεται με τον ίδιο τρόπο και στα δύο μνημεία, ενώ αξιοσημείωτος είναι και ο τρόπος επικοινωνίας των πλαγίων στοών με τα παραβήματα. Στο ναό της Αγίας Σοφίας, επειδή αυτή κτίστηκε πάνω στα θεμέλια παλαιότερης πεντάκλιτης βασιλικής, όλος ο σχεδιασμός της εξαρτήθηκε από τη θέση των θεμελίων αυτών. Εκεί οφείλεται και το στενό τρίμερες ιερό βήμα, το οποίο κατασκευάστηκε έτσι, προκειμένου να αποφευχθεί η απευθείας έδραση πάνω στα παλιά θεμέλια¹¹². Οι στυλοβάτες του προγενέστερου ναού ήταν εκείνοι που καθόρισαν τις θέσεις των εισόδων των παραβημάτων του ναού. Ο ίδιος, ωστόσο, τρόπος

¹¹² Βελένης 2003, 65.

επικοινωνίας των παραβημάτων με τις πλάγιες στοές υιοθετείται και στον επισκοπικό ναό του Κίτρους. Και εδώ οι είσοδοι προς τα παραβήματα είναι τοποθετημένες έκκεντρα σε σχέση με τα πλάγια κλίτη. Κάτω από το βυζαντινό επισκοπικό ναό του Κίτρους έχει βρεθεί αψίδα παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹¹³. Αυτό ίσως να μην είναι άσχετο με την αρχιτεκτονική επιλογή του ναού, ο οποίος ακολουθεί πιστά την οικοδομική ιστορία της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, η οποία επίσης κτίστηκε πάνω σε παλαιότερη βασιλική.

Η ανωδομή του ναού του Κίτρους δεν σώζεται και έτσι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πώς στεγαζόταν το μνημείο και αν ακολουθούσε τον τρόπο στέγασης του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, πέραν της μορφής του τρούλου, που ίσως διέφερε, όλη η υπόλοιπη ανωδομή, η χαμηλή στέγαση δηλαδή του ενιαίου περιστώου και του τριμερούς ιερού βήματος δεν θα πρέπει να απέχει πολύ από αυτή της Αγίας Σοφίας. Οι τέσσερις ογκώδεις πεσσοί που ανακρατούσαν τον τρούλο, προορίζονταν, λογικά, για τη στήριξη ενός κυβικού πύργου, τον οποίο έχουμε συναντήσει και στην Κουντουριώτισσα της Πιερίας και που δεν αποκλείεται να μην είχε υιοθετηθεί και στην περίπτωση της επισκοπικής εκκλησίας του Κίτρους.

Στην περίπτωση του ναού της Αγίας Σοφίας στη Δράμα, οι ομοιότητές της με το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη είναι λιγότερες σε σχέση με τους δύο παραπάνω ναούς. Εκτός του ότι και οι δύο είναι αφιερωμένοι στην Αγία του Θεού Σοφία, ότι και στους δύο τονίζεται ο κατά μήκος άξονας και πλην των συνεχών καμαρών που στεγάζουν τις πλευρές του περιστώου, οι δύο αυτοί ναοί παρουσιάζουν πολλές διαφορές. Στην κάτοψή του ο ναός στη Δράμα είναι ένα σχεδόν τετράγωνο οικοδόμημα, από το οποίο εξέχει μόνον η αψίδα του ιερού βήματος ενώ οι αψίδες των παραβημάτων χωνεύονται στο πάχος των τοίχων. Η επικοινωνία του τρουλαίου σταυρικού πυρήνα με τις γύρω στοές γίνεται μέσω τριβήλων ανοιγμάτων που σχηματίζονται με την παρεμβολή δύο κίωνων μεταξύ των πεσσών που ανακρατούν τον τρούλο. Στην Αγία Σοφία παρατηρούμε αντίστοιχα ότι καταρχήν, πρόκειται για ένα τετράγωνο οικοδόμημα από το οποίο εξέχει το στενότερο τριμερές ιερό βήμα, αποτελούμενο από τις δύο ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά αψίδες των παραβημάτων και από την κεντρική ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα του ιερού βήματος. Όσον αφορά την επικοινωνία του σταυρικού πυρήνα με το περίστωο, είναι διαφορετική, καθώς με τις πλάγιες στοές επικοινωνεί μέσω δύο διβήλων ανοιγμάτων, ενώ με τη δυτική στοά μέσω ενός τοξωτού ανοίγματος. Στις στενές πλευρές του νάρθηκα της Αγίας Σοφίας στη Δράμα ανοίγονται κόγχες για την τοποθέτηση ψευδοσαρκοφάγων. Βρισκόμαστε λοιπόν ενώπιον ενός ναού ο οποίος ναι μεν παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες με τον μητροπολιτικό της Θεσσαλονίκης αλλά δεν δείχνει να έχει κτιστεί μέσα σε ένα κλίμα μίμησης και έντονης επιρροής από αυτόν. Αντιθέτως μπορούμε στο εν λόγω μνημείο να

¹¹³ Μαρκή 1985, 195.

εντοπίσουμε στοιχεία τα οποία για πρώτη φορά συναντούμε όπως είναι οι κόγχες στις στενές πλευρές του νάρθηκα, στοιχείο Κωνσταντινουπολίτικο που παραπέμπει σε άγνωστο πρότυπο της Πρωτεύουσας και η απουσία ολοκληρωμένων παραβημάτων η οποία μάλλον αποτελεί κληρονομιά από τον τύπο της τρουλαίας βασιλικής.

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Λάμποβο της Βορείας Ηπείρου είναι ιδιαίτερα ιδιόρρυθμος, και μάλιστα με χρονολόγηση αμφιλεγόμενη. Η κάτοψή του είναι αυτή ενός ναού με τρούλο και περίστωο, ενώ στην ανωδομή του ακολουθεί τον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού. Στην σχεδιαστική απόδοση της κάτοψης του μνημείου από τον Meksi, αυτό εμφανίζεται να έχει δύο φάσεις. Στη δεύτερη φάση ανήκει ο εξωνάρθηκας, οι τρεις αψίδες του ιερού και των παραβημάτων, μια εξωτερική στοά που προσαρτάται στα νότια του ναού, ένα καμαροσκεπές, μονόχωρο πρόσκτισμα στη βόρεια πλευρά του ναού και κάποια από τα στηρίγματα (πεσσοί και τοιχοπεσσοί) στο εσωτερικό του ναού. Ως προς τη μορφολογία, ο ναός της Κοίμησης στο Λάμποβο δεν παρουσιάζει κοινά σημεία με αυτόν της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Τα δύο μνημεία διαφέρουν ως προς την τοιχοποιία τους, τον κεραμοπλαστικό τους διάκοσμο, τη διαμόρφωση των στεγών τους καθώς και στον τύπο του τρούλου τους, αφού η μεν Αγία Σοφία διαθέτει τρούλο με κυβικό τύμπανο, η δε Κοίμηση στο Λάμποβο στεγάζεται με κυλινδρικό τρούλο με κωνική στέγη. Όσον αφορά τις κατόψεις των δύο ναών, τα δύο κοινά σημεία που μπορούμε να εντοπίσουμε είναι, το πρώτο στη διαμόρφωση του σταυρικού πυρήνα ο οποίος σχηματίζεται μέσω τεσσάρων γωνιακών πεσσών και την παρεμβολή μεταξύ αυτών δύο κίωνων και το δεύτερο στην επικοινωνία μεταξύ των αψίδων των παραβημάτων και της αψίδας του ιερού βήματος μέσω ενός συνεχούς διαδρόμου. Ωστόσο ο σταυρικός πυρήνας του ναού της Κοίμησης του Λαμποβού είναι τετράγωνος, σχηματίζεται από πολύ ρηχές καμάρες και στεγάζεται με έναν τεράστιο τρούλο σε αντίθεση με αυτόν της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη όπου τονίζεται ο κατά μήκος άξονας, οι καμάρες είναι βαθύτερες και ο τρούλος πολύ στενότερος αναλογικά με τις διατάσεις του υπόλοιπου κτιρίου. Το μνημείο στο Λάμποβο διαφέρει σημαντικά σε σχέση με το ναό της Αγίας Σοφίας αλλά και με όλα τα μνημεία του ίδιου αρχιτεκτονικού τύπου που έχουμε εξετάσει μέχρι στιγμής. Στο ναό αυτό εισάγεται για πρώτη και μοναδική φορά μια σύνθετη μορφή του τύπου. Αλλά και στην εξωτερική εμφάνιση των δύο μνημείων παρατηρούμε πως κτίζονται και διακοσμούνται με διαφορετικό πνεύμα, αφού στο ηπειρωτικό μνημείο η χρήση κεραμοπλαστικού διακόσμου είναι υπερβολική και μέσα στο πλαίσιο διακόσμησης της αρχιτεκτονικής παράδοσης της δυτικής Ελλάδας. Είναι επομένως και αυτό ένα μνημείο που δεν αντιγράφει το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη και δεν φαίνεται να ήταν τέτοιος ο σκοπός των αρχιτεκτόνων του, αφού τα κοινά στοιχεία των δύο ναών είναι περιφερικά και όχι ουσιαστικά.

Το μνημείο που ακολουθεί χρονολογικά είναι αυτό της Stara Pavlica που βρίσκεται στη Σερβία και πιθανά χρονολογείται στο 12^ο αιώνα, ενώ δεν αποκλείεται η ομοιότητά του

με το ναό της Κοίμησης το Drenovo να το τοποθετεί στον 14^ο αιώνα. Σώζεται σε ερείπια και είναι το πρώτο Σερβικό μνημείο που ακολουθεί τον τύπο του ναού με τρούλο και περίστωο αλλά δεν αντιγράφει το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Τα σημεία στα οποία διαφέρουν οι δύο ναοί είναι τα εξής. Καταρχήν ο σταυρικό πυρήνας στο σερβικό ναό ορίζεται από τέσσερις ογκώδεις πρισματικούς πεσσούς και όχι από τέσσερις γωνιακούς όπως στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Ο σταυρικός πυρήνας επικοινωνεί με το συνεχές περίστωο μέσω απλών τοξωτών ανοιγμάτων, ενώ στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, όπως έχει περιγραφεί και παραπάνω η επικοινωνία γίνεται μέσω διπλών διβήλων προς τις πλάγιες στοές και με ευρύ άνοιγμα προς τη δυτική. Το περίστωο είναι ενιαίο και στις δύο περιπτώσεις, οι πλάγιες στοές του, ωστόσο καταλήγουν σε διαφορετικού τύπου παραβήματα, πολύ μικρά, ημικυκλικά εσωτερικά και εξωτερικά, τοποθετημένα εκατέρωθεν της κεντρικής τρίπλευρης εξωτερικά και ημικυκλικής εσωτερικά αψίδας του ιερού βήματος. Ο τρούλος του ναού σήμερα είναι οκτάπλευρος και στην κάθε του πλευρά ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Ο τρούλος αυτός ωστόσο είναι πρόσφατη ανακατασκευή και έτσι δεν γνωρίζουμε τη μορφή του αρχικού. Στο μνημείο δεν τονίζεται ο κατά μήκος άξονας, όπως συμβαίνει στην Αγία Σοφία. Οι κεραίες του σταυρού, σχηματίζονται έτσι ώστε και οι τέσσερις να έχουν ίδιο μήκος και πλάτος, με αποτέλεσμα το σταυρικό κέντρο να δείχνει σαν να εγγράφεται σε τετράγωνο.

Μάλλον οι κτίστες του στράφηκαν σε κάποιο μεταγενέστερο μνημείο του ελλαδικού χώρου όπως είναι ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Δράμα με τον οποίο βλέπουμε πως μοιάζουν στους συνεχείς διαδρόμους που περιτρέχουν από νότια και βόρεια το κυρίως σώμα του ναού και απολήγουν σε ημικυκλικές αψίδες, στο σχήμα της κεντρικής αψίδας του ιερού βήματος που είναι ημικυκλικό εσωτερικά και τρίπλευρο εξωτερικά, καθώς και στο σχήμα των πεσσών που ανακρατούν τον τρούλο. Ομοιότητα παρουσιάζουν και στον οκτάπλευρο τρούλο τους.

Το καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα έχει ορισμένα κοινά σημεία με την κάτοψη του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Πραγματικά η χαμηλότερη ενιαία στέγη του περιστώου και ο τονισμένος κατά μήκος άξονας απαντούν και στα δύο μνημεία. Κατά τα λοιπά παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές όπως είναι η διάρθρωση του τριμερούς ιερού βήματός τους, οι πεσσοί που σχηματίζουν τον σταυρικό πυρήνα και ο τρόπος επικοινωνίας του πυρήνα με τις περιμετρικές στοές γύρω του. Ο σταυρικός πυρήνας του καθολικού ορίζεται από δύο γωνιακούς πεσσούς στα ανατολικά και δύο πρισματικούς στα δυτικά. Ο κατά μήκος άξονας του ναού τονίζεται από τις αρκετά μεγαλύτερες ανατολική και δυτική κεραία σε σχέση με τις δύο πλάγιες, όπως περίπου συμβαίνει και στην Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη, όπου όμως η βόρεια, νότια και ανατολική κεραία είναι ισομεγέθεις. Μέσω των τεσσάρων πεσσών ανέχεται ο οκτάπλευρος τρούλος του μνημείου, ο οποίος αναδύεται από χαμηλό τετράγωνο πύργο. Από μορφολογική άποψη ο τρούλος του καθολικού ακολουθεί

το παράδειγμα τρούλων ναών της Θεσσαλονίκης, όπως είναι η Αγία Αικατερίνη¹¹⁴ και οι Άγιοι Απόστολοι¹¹⁵, ωστόσο δεν μοιάζει με αυτόν της Αγίας Σοφίας. Στα ανατολικά του καθολικού προσαρτάται τριμερές ιερό βήμα αποτελούμενο από τρεις ημικυκλικές εσωτερικά και τρίπλευρες εξωτερικά αψίδες, με την κεντρική ελαφρώς μεγαλύτερη, το οποίο δεν πλησιάζει ούτε στο ελάχιστο αυτό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Όσον αφορά την εξωτερική διάπλαση των μνημείων το καθολικό της Ολυμπιώτισσας είναι κτισμένο με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας όπου λίθοι τοποθετημένοι στο παχύ κονίαμα περιβάλλονται από πλίνθους μπηγμένες κάθετα στο κονίαμα, έτσι ώστε να σχηματίζονται διάφορα σχήματα ανάλογα με τον τρόπο που τοποθετούνται. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος του ναού είναι πλούσιος και καλύπτει όλες του τις πλευρές. Αντίθετα, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη είναι κτισμένος με *opus mixtum* και κοσμείται με ελάχιστα κεραμοπλαστικά κοσμήματα. Μορφολογικά ο τρούλος της Ολυμπιώτισσας έχει μεγάλη συγγένεια με τους τρούλους των τετρακίονων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Θεσσαλονίκης.

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Δρεπνο, που χρονολογείται στο 14^ο αιώνα, είναι εμφανές πως έχει επηρεαστεί αρχιτεκτονικά και μορφολογικά από το καθολικό της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα. Όσον αφορά τη σχέση του Σερβικού αυτού μνημείου με το μητροπολιτικό της Θεσσαλονίκης είναι μάλλον ανύπαρκτη. Παρατηρούμε πως το μνημείο δεν επηρεάζεται από το ναό της Αγίας Σοφίας ούτε ως προς την αρχιτεκτονική του διάρθρωση αλλά ούτε ως προς την εξωτερική του μορφολογία (εικ.17). Τα μνημεία απέχουν μεταξύ τους τουλάχιστον πέντε αιώνες και δεν υπάρχει κάποιο κοινό χαρακτηριστικό τους που να τα συνδέει. Τις διαφορές αυτές εντοπίζουμε στα στηρίγματα του τρούλου, τα οποία στην περίπτωση του σερβικού μνημείου είναι δύο γωνιακοί πεσσοί στα ανατολικά και δύο πρισματικοί στα δυτικά. Στον τρόπο επικοινωνίας του σταυρικού πυρήνα με το περίστωο, η οποία γίνεται με δίβηλα ανοίγματα και προς τις τρεις πλευρές. Στη μορφή του περιστώου, το οποίο είναι έτσι διατεταγμένο, ώστε να δίνει έντονα την αίσθηση τρίκλιτης βασιλικής. Οι δύο πλάγιες στοές στεγάζονται με καμάρες που ξεκινούν μπροστά από τα παραβήματα και φτάνουν μέχρι τον δυτικό τοίχο, στη δυτική στοά δε μια εγκάρσια τοξοστοιχία από τρεις κίονες χωρίζει το χώρο σε δύο παράλληλους διαδρόμους, ενώ πάνω ακριβώς από τον κεντρικό κίονα τοποθετείται τρούλος στην ίδια ευθεία με τον τρούλο του ναού. Τέλος διαφορετική είναι και η μορφή του τριμερούς ιερού βήματος. Αποτελείται από τρεις πεντάπλευρες εξωτερικά και ημικυκλικές εσωτερικά αψίδες, οι οποίες εξέχουν τόσο πολύ που φτάνουν να αποκτούν σχεδόν ημικυλινδρικό σχήμα στο εσωτερικό τους.

Προκύπτει λοιπόν από όλα τα παραπάνω πως ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη αποτελεί σημείο αναφοράς για τη μεταγενέστερη ελλαδική ναοδομία μέχρι και

¹¹⁴ Krautheimer 1998, 528-529.

¹¹⁵ Στο ίδιο, 531.

το 10^ο αιώνα οπότε συναντούμε το ναό της Αγίας Σοφίας στη Δράμα. Από τον 8^ο αιώνα, που κτίστηκε η Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη, μέχρι το 10^ο αιώνα, που εντοπίζουμε για τελευταία φορά κάποια στοιχεία της αρχιτεκτονικής της στην Αγία Σοφία της Δράμας, έχει παρεμβληθεί ένας αριθμός μνημείων τα οποία μπορούμε να θεωρήσουμε ως αντιγραφή της Αγίας Σοφίας. Επειδή όμως ο όρος «αντίγραφο» δεν αποδίδει απόλυτα τη συγγένεια των μνημείων αυτών με τον μητροπολιτικό ναό της Θεσσαλονίκης γι' αυτό ορθότερο θα ήταν να πούμε πως τα μνημεία αυτά εντάσσονται στη σφαίρα επιρροής του μνημείου.

Πιο συγκεκριμένα μελετώντας καθένα από τα μνημεία ξεχωριστά σε συνάφεια με τον ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη παρατηρούμε τα εξής. Στην περίπτωση του ναού της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα της Πιερίας είναι εμφανής η ομοιότητα μεταξύ των δύο ναών στο ύψος των στεγών, καθώς ο τρούλος αναδύεται μέσα από βαρύ κυβικό πύργο και στις δύο περιπτώσεις και όσον αφορά το περίστωο παρατηρούμε ότι στεγάζεται με ενιαία μονόριχτη στέγη σε χαμηλότερο επίπεδο τονίζοντας τον τρουλοσκεπή σταυρικό πυρήνα. Στο αμέσως επόμενο μνημείο του τύπου που είναι ο επισκοπικός ναός στο Κίτρος της Πιερίας οι ομοιότητες που παρατηρούμε με το κεντρικό μνημείο της Θεσσαλονίκης εντοπίζονται στη διαμόρφωση του τριμερούς ιερού βήματος που αποτελείται από τα δύο παραβήματα μορφής εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού στεγασμένου με σταυροθόλιο τοποθετημένα εκατέρωθεν της αφίδας του ιερού βήματος που είναι τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά. Στα δύο μνημεία κοινός είναι και ο τρόπος διαμόρφωσης του σταυρικού πυρήνα, του περιστώου αλλά και ο τρόπος επικοινωνίας μεταξύ του περιστώου με τον σταυρικό πυρήνα και των στοών του περιστώου μεταξύ τους. Κοινός είναι και ο τρόπος στέγασης των δύο μνημείων, καθώς τονίζεται ο κατά μήκος άξονάς τους. Προχωρώντας στα τέλη του 10^{ου} αιώνα ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Δράμα αν και είναι αφιερωμένος επίσης στην Αγία Του Θεού Σοφία έχει πολύ λίγα στοιχεία κοινά με την Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, τα οποία περιορίζονται στην έμφαση στον κατά μήκος άξονα μέσω των στεγών και στις συνεχείς καμάρες που στεγάζουν τις πλευρές του περιστώου. Όσον αφορά τα μεταγενέστερα μνημεία, ξεκινώντας από την Κοίμηση στο Λάμποβο και φτάνοντας μέχρι την Κοίμηση της Θεοτόκου στο Δρεπνο της Σερβίας, στοιχεία της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης παύουν να εμφανίζονται και δεν μπορούμε πλέον να μιλούμε για ναούς κτισμένους βάσει του ναού αυτού. Παρατηρούμε πως στις κατόψεις των ναών εισάγονται νέα στοιχεία, στις δε εξωτερικές επιφάνειες των μνημείων ο κεραμοπλαστικός τους διάκοσμος διαφέρει όχι μόνο σε σχέση με την Αγία Σοφία αλλά και μεταξύ των ναών αυτών, αφού σε όλα τα μνημεία παρατηρούμε διαφορετικά χαρακτηριστικά.

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως το μνημείο της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, το οποίο είναι αυτό που εισάγει τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού με τρούλο και περίστωο στον Ελλαδικό χώρο, αποτελεί σημείο αναφοράς για την μετέπειτα ελλαδική ναοδομία μέχρι

και το 10^ο αιώνα και το μνημείο της Αγίας Σοφίας στη Δράμα, αλλά από εκεί και έπειτα μάλλον η επίδρασή του μειώνεται.

Παρατηρούμε λοιπόν πως με την πάροδο των ετών τα μνημεία που αναγείρονται είτε αυτά επηρεάζονται από το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, είτε όχι παρουσιάζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Λαμβάνοντας υπόψιν κάποια τέτοια χαρακτηριστικά θα μπορούσαμε να κατατάξουμε κάποια από τα μνημεία αυτά σε ομάδες.

Ξεκινώντας από το πρωιμότερο ελλαδικό μνημείο του τύπου, την Αγία Σοφία στη Θεσσαλονίκη, ο πλησιέστερος αρχιτεκτονικά ναός είναι ο επισκοπικός του Κίτρους. Οι ομοιότητες που εντοπίζουμε στα δύο αυτά μνημεία είναι οι εξής. Στο κυρίως σώμα των ναών, ο σταυρικός πυρήνας τους σχηματίζεται με τον ίδιο τρόπο και με ελάχιστες διαφορές. Πιο συγκεκριμένα, τέσσερις γωνιακοί πεσσοί ανακρατούν μέσω τεσσάρων καμαρών τον τρούλο. Η διαφορά που εντοπίζουμε σε αυτό το σημείο είναι ότι στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη οι πεσσοί αυτοί διαλύονται ο καθένας σε δύο μέρη σχηματίζοντας στο κατώτερο τμήμα στενούς καμαροσκέπαστους διαδρόμους που συνδέουν το σταυρικό κέντρο με το περίστωο, ενώ στον επισκοπικό ναό του Κίτρους οι πεσσοί παραμένουν ενιαίοι. Αυτό ίσως να οφείλεται και στη διαφορά μεγέθους των πεσσών αυτών που στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας είναι πραγματικά τεράστιοι, ανάλογοι του μεγάλου εμβαδού του ναού. Παρεμφερής είναι και ο τρόπος επικοινωνίας του πυρήνα με τις πλευρές του περιστώου, που στην Αγία Σοφία γίνεται μέσω πεντάβηλων ανοιγμάτων στη βόρεια και νότια πλευρά και ενός ορθογώνιου ανοίγματος πλαισιωμένου από δύο πλαϊνά στην πλευρά του νάρθηκα. Στον επισκοπικό του Κίτρους, η επικοινωνία προς τα πλάγια κλίτη γίνεται μέσω δίβηλων ανοιγμάτων και προς το νάρθηκα ανοίγεται μόνο μια ορθογώνια δίοδος κατά τη μορφή αυτής που συναντούμε και το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Το περίστωο είναι ενιαίο και επικοινωνεί με τα παραβήματα του τριμερούς ιερού βήματος με τα ίδια λοξά τοποθετημένα στο πάχος του τοίχου ανοίγματα. Όσον αφορά το τριμερές ιερό βήμα, οι αψίδες των παραβημάτων σχηματίζονται και στις δύο περιπτώσεις ως σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί και στεγάζονται με θολοδομία, ενώ στα ανατολικά απολήγουν σε ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά αψίδες. Πανομοιότυπες είναι και οι αψίδες των ιερών των δύο ναών οι οποίες σχηματίζονται κατά τον ίδιο τρόπο ημικυκλικές εσωτερικά και τρίπλευρες εξωτερικά ενώ επικοινωνούν με τα παραβήματα με ανοίγματα που ανοίγονται στους τοίχους με τον ίδιο τρόπο. Παρατηρούμε λοιπόν πως οι δύο αυτοί ναοί παρουσιάζουν ομοιότητες τόσες ώστε να μπορούμε να μιλήσουμε για μετάγχιση στοιχείων από τη Θεσσαλονίκη προς τη γειτονική περιοχή. Ωστόσο η έλλειψη των ενδιάμεσων κρίκων μας εμποδίζει να μιλήσουμε για μια αρχιτεκτονική σχολή, καθώς τα δύο αυτά μνημεία δεν επαρκούν.

Σε μια δεύτερη ομάδα μπορούμε να συμπεριλάβουμε το ναό της Αγίας Σοφίας στη Δράμα και τη Stara Pavlica στη Σερβία. Τα κοινά χαρακτηριστικά αυτών των μνημείων, που

μας επιτρέπουν να τα εντάξουμε στην ίδια ομάδα είναι τα εξής. Ξεκινώντας από το εσωτερικό των ναών, παρατηρούμε ότι ο σταυρικός πυρήνας και στις δύο περιπτώσεις σχηματίζεται μέσω δύο πρισματικών πεσσών στα δυτικά και δύο γωνιακών πεσσών στα ανατολικά. Η βόρεια και νότια κεραία του σταυρού είναι ρηχότερες από την ανατολική και δυτική, με αποτέλεσμα να δίνεται έμφαση στον κατά μήκος άξονα, κάτι που υπάρχει βεβαίως και στην περίπτωση στην περίπτωση του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Το περίστωο γύρω από τον σταυρικό πυρήνα είναι ενιαίο και στεγάζεται χαμηλότερα με ενιαία στέγη. Ο τρόπος επικοινωνίας του πυρήνα με το περίστωο διαφοροποιείται από ναό σε ναό. Στην Αγία Σοφία Δράμας συναντούμε τρίβηλα και στις τρεις διόδους επικοινωνίας του σταυρικού πυρήνα με την περιμετρική στοά. Στο ναό της Stara Pavlica παρατηρούμε δίβηλα ανοίγματα του πυρήνα προς τα πλάγια κλίτη και ένα ορθογώνιο μεγάλο άνοιγμα μεταξύ κυρίως ναού και νάρθηκα.

Όσον αφορά το τριμερές ιερό βήμα παρατηρούμε πως δεν σχηματίζεται και στους δύο ναούς με τον ίδιο τρόπο. Στο ναό της Αγίας Σοφίας στη Δράμα οι αψίδες των παραβημάτων είναι ημικυκλικές αλλά χωνεύονται στο πάχος του τοίχου, χωρίς να περισσεύουν εξωτερικά από την ευθεία του τοίχου. Στο κέντρο η αψίδα του ιερού βήματος ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά παραπέμπει σε αυτή του ναού της Stara Pavlica στη Σερβία, η οποία έχει την ίδια διάπλαση. Και εδώ οι αψίδες των παραβημάτων είναι ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά με τη διαφορά ότι περισσεύουν έξω από τον τοίχο και δεν ανοίγονται στο πάχος του. Τέλος, όσον αφορά τη διάπλαση των εξωτερικών μορφών η Αγία Σοφία στη Δράμα, είναι κτισμένη με πλίνθους και στεγάζεται στο κέντρο με οκτάπλευρο τρούλο όπου ανοίγονται τέσσερα μονόλοβα παράθυρα. Οκτάπλευρο τρούλο συναντούμε και στο ναό της Stara Pavlica στη Σερβία, όπου ανοίγονται οκτώ μονόλοβα παράθυρα, ένα σε κάθε του πλευρά. Ο ναός είναι κτισμένος με αδρά κατεργασμένους λίθους τοποθετημένους μέσα σε λευκό κονίαμα. Βάσει των κατόψεων τους λοιπόν αλλά και των εξωτερικών τους χαρακτηριστικών μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα δύο αυτά μνημεία ανήκουν σε μια δεύτερη ομάδα.

Μια τρίτη ομάδα αποτελούν ο ναός της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα της Πιερίας και ο ναός της Κοίμησης στο Λάμποβο της Αλβανίας. Οι ομοιότητες των μνημείων εντοπίζονται στη μορφή του τριμερούς ιερού βήματος, που αποτελείται από τρεις ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά αψίδες, στους ανατολικούς πεσσούς που ανακρατούν τον τρούλο, στο τρίβηλο άνοιγμα του σταυρικού πυρήνα προς το δυτικό τμήμα του περιστώου και στις εσωτερικές αντηρίδες που σχηματίζονται στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία των ναών και που μαζί με τους δυτικούς πεσσούς σχηματίζουν στενά ανοίγματα των πλαγίων στοών προς το νάρθηκα.

Όμοια διαμορφώνονται και οι τρούλοι τους. Και τα δύο μνημεία διαθέτουν τρούλο κυλινδρικό με κωνική στέγη, χαρακτηριστικό που δεν εντοπίζουμε σε άλλο ναό με τρούλο

και περίστω από αυτούς που έχουμε εξετάσει. Είναι ένα στοιχείο βασικό που μαρτυρά σχέση μεταξύ των ναών αλλά η ιδιαίτερη διακόσμηση του τρούλου της Κοίμησης στο Λάμποβο μας εμποδίζει να συνδέσουμε τα μνημεία, αφού και η τοιχοποιία της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα και ο κεραμοπλαστικός της διάκοσμος είναι πολύ απλούστερης μορφής. Αντίθετα είναι φανερή η ομοιότητα του ναού με αυτόν της Παναγίας της Παναξιώτισσας στη Γαβρολίμνη. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ναών, η μορφή του τρούλου τους που τα τοποθετεί γενικά στην εποχή πριν από το έτος 1000, αλλά και η γενικότερη διάρθρωση των όγκων τους όπως είναι το τριμερές ιερό βήμα τους, παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα. Την ομοιότητα αυτή κάνει ακόμα πιο έντονη το γεγονός ότι η Κοίμηση στο Λάμποβο δίνει την αίσθηση σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τον τρόπο στέγασής της. Από μορφολογική άποψη, δηλαδή, μπορούμε να εντάξουμε τα δύο αυτά μνημεία στην ίδια κατηγορία, όπου κυριαρχεί η υπερβολή στον κεραμοπλαστικό διάκοσμο, καλύπτοντας όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επιφάνεια του ναού, ενώ το σχήμα που προτιμάται για τον τρούλο είναι το κυλινδρικό με κωνική επίστεψη.

Την τελευταία ομάδα σχηματίζουν ο ναός του Καθολικού της Μονής Ολυμπιώτισσας και ο ναός τη Κοίμησης στο Drenovo της Σερβίας που τοποθετούνται στο 14^ο αιώνα. Δύο αιώνες μετά το ναό της Stara Pavlica που κατά πάσα πιθανότητα κτίστηκε από ελληνικό συνεργείο, ιδρύεται ένα ακόμη μνημείο του ίδιου αρχιτεκτονικού τύπου. Η εκπληκτική του ομοιότητα με το καθολικό της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας ότι πρόκειται για προϊόν μίμησης στον Θεσσαλικό ναό. Τα ερωτήματα που δημιουργούνται ωστόσο είναι πολλά και δεν επιδέχονται απλές απαντήσεις. Η ομοιότητα του καθολικού της Ελασσόνας με τον μεταγενέστερο σερβικό είναι προφανής και εντοπίζεται στα εξής σημεία. Ξεκινώντας από το σταυρικό πυρήνα παρατηρούμε ότι σχηματίζεται μέσω δύο γωνιακών πεσσών στα ανατολικά και δύο πρισματικών πεσσών στα δυτικά. Η ανατολική κεραία τονίζεται ιδιαίτερα με αποτέλεσμα να δίνεται έμφαση στον κατά μήκος άξονα του ναού. Η επικοινωνία του σταυρικού κέντρου γίνεται προς τις τρεις πλευρές του περιστώου μέσω δίβηλων ανοιγμάτων. Τα περίστω είναι ενιαίο και στα ανατολικά απολήγει στις αψίδες των παραβημάτων. Σε αυτό το σημείο οι δύο ναοί διαφέρουν, καθώς στο καθολικό της Ολυμπιώτισσας οι αψίδες των παραβημάτων είναι ημικυκλικές εσωτερικά και τρίπλευρες εξωτερικά και η αψίδα του ιερού βήματος είναι ημικυκλική εσωτερικά και τετράπλευρη εξωτερικά. Στο δε μνημείο από τη Σερβία οι αψίδες των παραβημάτων αλλά και του ιερού βήματος είναι ημικυκλικές σχεδόν ημικυλινδρικές εσωτερικά και πεντάπλευρες εξωτερικά.

Εξαιρετική ομοιότητα παρουσιάζουν τα δύο μνημεία και στην εξωτερική τους μορφολογία. Ξεκινώντας από το περίστω, το οποίο στεγάζεται χαμηλότερα από τον υπόλοιπο ναό παρατηρούμε πως και στις δύο περιπτώσεις φαίνεται η στέγη του περιστώου να αποτελείται από διαδοχικές εγκάρσια τοποθετημένες καμάρες οι οποίες στο ύψος των στεγών δείχνουν να διαμερισματοποιούν το περίστω. Συνεχίζοντας, το μεσαίο κλίτος

στεγάζεται με ενιαία καμάρα , η οποία εξωτερικά καλύπτεται από δίριχτη στέγη και στο κέντρο διακόπτεται από τον κυβικό πύργο από τον οποίο αναδύεται ο τρούλος. Στον βόρειο και νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους βλέπουμε την προβολή των αντίστοιχων καμαρών. Στο μέσον του κεντρικού κλίτους αναδύεται μέσα από ένα κυβικό πύργο ένας οκτάπλευρος τρούλος και στα δύο μνημεία. Οι τρούλοι αυτοί είναι όμοιοι με κυματιστό γείσο αλλά διαφέρουν ως προς την ιδιαίτερη μορφολογία τους. Στην κάθε μια από τις οκτώ πλευρές του τρούλου του καθολικού της Ολυμπιώτισσας σχηματίζεται ένα μονόλοβο παράθυρο, το οποίο παρακολουθείται από πλίνθινο βαθμιδωτό πλαίσιο, αντίθετα στο σερβικό ναό της Κοίμησης αν και η μορφή του τρούλου είναι όμοια απουσιάζουν από τις πλευρές τα παράθυρα και τα αντίστοιχα βαθμιδωτά πλαίσια γύρω από αυτά. Ομοιότητα παρουσιάζουν τα μνημεία και στην τοιχοποιία τους καθώς και στον κεραμοπλαστικό τους διάκοσμο. Ξεκινώντας από την Ολυμπιώτισσα παρατηρούμε ότι είναι κτισμένη με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας, κοσμείται δε στην αψίδα του ιερού βήματος με αβακωτό κόσμημα, στον κάθε ρόμβο του οποίου σχηματίζεται με κομμάτια πλίνθων ένα σταυρός. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό κόσμημα του ναού, το οποίο εντοπίζουμε και στο μνημείο στο Drenovo, είναι τα πλίνθινα τόξα που παρακολουθούν τους λοβούς των δύο μονόλοβων παραθύρων που σχηματίζονται στην αψίδα του ιερού βήματος.

Όπως συμπεραίνουμε από τα στοιχεία που προέκυψαν από την έως τώρα σύγκριση, τα δύο μνημεία μοιάζουν όχι μόνο ως προς την κάτοψή τους αλλά και ως προς την εξωτερική τους μορφή. Πρόκειται για δύο ναούς αφιερωμένους στην Παναγία, οι οποίοι χρονολογικά απέχουν λιγότερο από πενήντα χρόνια και γεωγραφικά ανήκουν την συγκεκριμένη εποχή σε δύο μέρη άμεσα επηρεασμένα από τη νέα κοινωνικοπολιτική τάξη πραγμάτων του σερβικού βασιλείου.

Στην Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας ο πρώτος χρονολογικά ναός με τρούλο και περίστωο είναι η Stara Pavlica. Τοποθετείται στο 12^ο αιώνα και σήμερα σώζεται ο τρούλος του, ο υπό τον τρούλο χώρος και η αψίδα του ιερού βήματος, μέρη τα οποία ανήκουν σε πρόσφατη αναστήλωσή του. Οι πηγές σχετικά με το ναό αυτό είναι ελάχιστες και όσες πληροφορίες μπορούμε να βρούμε είναι πολύ αποσπασματικές.

Ο ναός της Stara Pavlica, εάν τελικά χρονολογείται στο 12^ο αιώνα δεν παρουσιάζει κανένα από τα χαρακτηριστικά της λεγόμενης σχολής της Ρασκίας. Τα έργα αυτής της σχολής είναι μεγαλοπρεπή, πολυτελούς κατασκευής μνημεία, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται γνωστοί ναοί όπως η Κοίμηση της Θεοτόκου στη μονή της Studenica (εικ.18), το καθολικό της Μονής Zica (εικ.19) και ο Άγιος Γεώργιος, γνωστός ως Djurdjevi Stupovi¹¹⁶. Αντίθετα με την εικόνα που μας δίνουν οι ναοί αυτοί, ο ναός της Stara Pavlica παρουσιάζει περισσότερο βυζαντινό χαρακτήρα. Είναι ένα μνημείο κτισμένο με αδρά

¹¹⁶ Krautheimer 1998, 620.

κατεργασμένους λίθους διαφόρων χρωμάτων, τα διακοσμητικά στοιχεία του οποίου είναι πλίνθινα και σαφώς περιορισμένα σε σχέση με τους ναούς της σχολής της Ρασκίας. Διαθέτει δε έναν τρούλο με λιτό κεραμοπλαστικό διάκοσμο, ο οποίος περιορίζεται σε διπλό ευθύγραμμο οδοντωτό γείσο και πλίνθινα τόξα στους λοβούς των παραθύρων του τρούλου, που παραπέμπουν σε μνημεία του Μακεδονικού χώρου, όπως είναι ο ναός της Παναγίας Χαλκείων, όπου τα διακοσμητικά αυτά στοιχεία συνδυάζονται με πλήθος άλλων δίνοντας ένα αποτέλεσμα εξαιρετικής αισθητικής. Κανένα στοιχείο στο ναό, ούτε η αρχιτεκτονική του διάταξη αλλά ούτε και η εξωτερική του μορφή δεν συνηγορεί υπέρ της θέσης ότι ίσως ανήκει στα δημιουργήματα της σχολής της Ρασκίας. Είναι κατά τη γνώμη μου ένα εξολοκλήρου ελλαδικό μνημείο, για την ανέγερση του οποίου προφανώς κλήθηκε συνεργείο από νοτιότερες περιοχές. Όπως αναφέρει και ο Slobodan Ćurčić¹¹⁷ παρόλο που οι Έλληνες κτίστες δεν αναφέρονται ποτέ στις σερβικές πηγές, η παρουσία τους στην Σερβία υπονοείται από τον Δανίλο το Β', ο οποίος γράφοντας τη βιογραφία του βασιλέως Μιλουτίν αναφέρει σε κάποιο σημείο της πως το κτίσιμο του κοιμητηριακού ναού του βασιλιά θα έχτιζαν Σέρβοι, γεγονός που υποδεικνύει πως στη Σερβία εκείνη την εποχή δεν ήταν όλοι οι κτίστες γηγενείς, αλλά και από άλλες περιοχές. Δεδομένης λοιπόν της σχέσης της Ελλάδας με τη Σερβία, η οποία επιβεβαιώνεται από πλήθος ιστορικών γεγονότων, δεν είναι απίθανο να δρούσαν στη Σερβία του 12^{ου} μέχρι και τον 14^ο αιώνα ελληνικά οικοδομικά συνεργεία. Άλλωστε από τα τέλη του 13^{ου} αιώνα η αρχιτεκτονική της Ρασκίας παραχωρεί τη θέση της σε μια ολοκληρωτικά βυζαντινή αρχιτεκτονική¹¹⁸.

Για το ναό της Stara Pavlica, ωστόσο, μπορεί να διατυπωθεί η άποψη πως ίσως χρονολογείται στο 14^ο αιώνα και αντί να είναι προγενέστερη του ναού της Κοίμησης στο Drepeno, που αποδεδειγμένα αντιγράφει το καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας, να είναι μεταγενέστερη και μάλιστα να αντιγράφει το ναό αυτό. Η σύγκριση των κατόψεων των δύο ναών δείχνει πως ο ναός της Stara Pavlica είναι μια μικρογραφία του ναού της Κοίμησης στο Drepeno. Ο σταυρικός πυρήνας της ορίζεται από δύο γωνιακούς πεσσούς στα ανατολικά και δύο πρισματικούς στα δυτικά, όπως ακριβώς και στο ναό στο Drepeno. Η βόρεια, η νότια και η δυτική κεραία του σταυρού είναι ισομεγέθεις και στα δύο μνημεία, ενώ η επικοινωνία του σταυρικού κέντρου γίνεται μέσω μονόλοφων τοξωτών ανοιγμάτων στη Stara Pavlica (που μετά την πρόσφατη επέμβαση στο μνημείο μετατράπηκαν σε δίλοβα) και δίλοφων στην κοίμηση στο Drepeno. Το περίστωο είναι συνεχές και στα δύο μνημεία, αλλά δεν γνωρίζουμε πώς στεγαζόταν αυτό της Stara Pavlica. Εάν δύο συνεχείς καμάρες κάλυπταν τα δύο πλάγια κλίτη, από την αρχή μέχρι το τέλος τους, δίνοντας την αίσθηση τρικλίτης βασιλικής, τότε η ομοιότητα των ναών θα έφτανε και στο ύψος των στεγών. Και τα δύο μνημεία διαθέτουν οκτάπλευρους τρούλους, αν και αυτός της Stara Pavlica ανήκει σε πρόσφατη περίοδο. Όσον

¹¹⁷ Ćurčić 1979, 141.

¹¹⁸ Krautheimer 1998, 535.

αφορά, τέλος, την τοιχοποιία των δύο μνημείων, η Stara Pavlica παρουσιάζει κάποια ιδιαιτερότητα καθώς έχει υποστεί πλήθος μετασκευών με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολη εξακρίβωση της αρχικής της τοιχοποιίας. Ωστόσο εάν παρατηρήσουμε στα σωζόμενα μέρη του ναού, κάτω από τις αλλοιωμένες από το χρόνο τοιχογραφίες θα διαπιστώσουμε πως η τοιχοποιία του ναού αποτελείτο, αρχικά τουλάχιστον, από λίθους πλαισιωμένους από πλίνθους, σύμφωνα με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, το οποίο συναντούμε και στο ναό της Κοίμησης στο Drenovo. Όλα αυτά συνηγορούν υπέρ της άποψης πως ο ναός της Stara Pavlica πιθανότατα, αντιγράφει αυτόν του Drenovo και επομένως ανήκει στο χρονολογικό πλαίσιο του 14^{ου} αιώνα. Εάν λοιπόν ο ναός αυτός χρονολογείται στο 12^ο αιώνα, τότε θα πρέπει να αναζητήσουμε την καταγωγή του σε ελλαδικά μνημεία των αμέσως προγενέστερων χρόνων και συγκεκριμένα θα μπορούσαμε να πούμε πως βασίζεται στο ναό της Αγίας Σοφίας στη Δράμα. Εάν, από την άλλη, ισχύει ότι ο ναός ανήκει στο 14^ο αιώνα, τότε μάλλον κτίστηκε βάσει του ναού της Κοίμησης στο Drenovo, χωρίς αυτό ωστόσο να είναι απαραίτητο.

Τέλος μια ακόμη παρατήρηση για τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού με τρούλο και περίστωο είναι η διαχρονική και γεωγραφικά μη περιορισμένη χρήση του. Αντιλαμβανόμαστε πως δεν έχει γνωρίσει τη διύδωση που παρατηρούμε σε άλλους αρχιτεκτονικούς τύπους όπως είναι για παράδειγμα ο σιωνροειδής εγγεγραμμένος ναός, που όχι μόνο υπάρχει σε πολλές περιοχές, αλλά και σε μεγάλους αριθμούς στην κάθε περιοχή. Ακόμη έχουμε δει πως τα οκτώ μνημεία που έχουμε εξετάσει έως τώρα καλύπτουν ένα χρονικό διάστημα οκτώ αιώνων περίπου και είτε ήταν καθολικά μονών, είτε επισκοπικοί ναοί είτε μητροπολιτικοί. Όπως αναφέρει ο Γ.Βελένης¹¹⁹, ο τύπος της Αγίας Σοφίας υπήρξε το πρότυπο σειφάς ναών, κυρίως επισκοπικών αλλά και καθολικών μονών, που κατ'εξοχή ως προσρισμό είχαν τη συγκέντρωση ολόκληρης της χριστιανικής κοινότητας μιας πόλης (επισκοπικοί ναοί) ή μιας μοναστικής κοινότητας.

¹¹⁹ Βελένης 2003, 69.

ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗ- ΣΗ ΝΑΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΩΡΑ	ΤΟΙΧΟΠΟΙΑ	ΤΥΠΟΣ ΤΡΟΥΛΟΥ	ΕΜΒΑ- ΔΟΝ ΣΕ τ.μ.	ΧΡΗΣΗ ΝΑΟΥ
ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ	8 ^{ος} ή 10 ^{ος} αιώνας	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙ- ΚΗ	ΕΛΛΑΔΑ	ΟΡΥΣ ΜΙΧΤΥΜ	ΗΜΙΣΦΑΙ- ΡΙΟ ΕΠΙΚΑΘΕΤΑ Ι ΣΕ ΚΥΒΙΚΟ ΤΥΜΠΑΝΟ	930	ΜΗΤΡΟ- ΠΟΛΙΤΙ- ΚΟΣ
ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ	10 ^{ος} αιώνας	ΚΟΥΝΤΟΥΡΙ- ΩΤΙΣΣΑ ΠΙΕΡΙΑΣ	ΕΛΛΑΔΑ	ΑΔΡΑ ΚΑΤΕΡΓΑΣΜΕΝΟΙ ΛΙΘΟΙ ΣΕ ΠΑΧΥ ΚΟΝΙΑΜΑ	ΚΥΛΙΝΔΡ- ΙΚΟΣ	126	ΕΠΙΣΚ- ΟΠΙΚΟΣ
ΕΠΙΣΚΟΠΙΚΟΣ ΚΙΤΡΟΥΣ	10 ^{ος} αιώνας	ΠΥΔΝΑ ΠΙΕΡΙΑΣ	ΕΛΛΑΔΑ	ΑΔΡΑ ΚΑΤΕΡΓΑΣΜΕΝΟΙ ΛΙΘΟΙ ΣΕ ΠΑΧΥ ΚΟΝΙΑΜΑ	ΔΕΝ ΣΩΖΕΤΑΙ	297	ΕΠΙΣΚ- ΟΠΙΚΟΣ
ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ	10 ^{ος} αιώνας	ΔΡΑΜΑ	ΕΛΛΑΔΑ	ΕΓΧΟΡΗΓΗ ΛΙΘΟΔΟΜΗ	ΟΚΤΑΠΛ- ΕΥΡΟΣ	128,52	ΕΠΙΣΚ- ΟΠΙΚΟΣ
ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ	10 ^{ος} αιώνας	ΒΟΡΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΣ	ΕΛΛΑΔΑ	ΠΛΙΝΘΟΠΕΡΙΚΛ- ΕΙΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	ΚΥΛΙΝΔΡ- ΙΚΟΣ	138	ΕΠΙΣΚ- ΟΠΙΚΟΣ
STARA RAVLICA	12 ^{ος} αιώνας ή 14 ^{ος} αιώνας	Brvenik	ΣΕΡΒΙΑ- ΜΑΥΡΟΒΟΥ- ΝΙΟ	ΑΔΡΑ ΚΑΤΕΡΓΑΣΜΕΝΟΙ ΛΙΘΟΙ ΣΕ ΠΑΧΥ ΚΟΝΙΑΜΑ	ΟΚΤΑΠΛ- ΕΥΡΟΣ	42,88	ΚΑΘΟΛ- ΙΚΟ ΜΟΝΗΣ
ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΟΔΥΜΠΩΤΙΣΣΑ- Σ	14 ^{ος} αιώνας	ΕΛΑΣΣΟΝΑ	ΕΛΛΑΔΑ	ΠΛΙΝΘΟΠΕΡΙΚΛ- ΕΙΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	ΟΚΤΑΠΛ- ΕΥΡΟΣ	88,2	ΚΑΘΟΛ- ΙΚΟ ΜΟΝΗΣ
ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ	14 ^{ος} αιώνας	DRENOVO	ΠΓΑΜ	ΠΛΙΝΘΟΠΕΡΙΚΛ- ΕΙΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ	ΟΚΤΑΠΛ- ΕΥΡΟΣ	121	

Πίνακας 1 Ναοί με τρούλο και περίστωο στην Ελλάδα και τη Σερβία
την περίοδο 8ου-14ου αιώνα.

Στον παραπάνω πίνακα παρουσιάζονται τα οκτώ ελλαδικά και σερβικά μνημεία, τα οποία έχουν αναλυθεί στα προηγούμενα κεφάλαια και καλύπτουν μια χρονική περίοδο έξι περίπου αιώνων. Το κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των μνημείων είναι ότι ανήκουν στον αρχιτεκτονικό τύπο του τρούλαιου με περίστωο ναού και όλα έλκουν την καταγωγή τους από τον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα χρονολογείται στον 8^ο αιώνα, εάν λάβουμε υπόψη μας την άποψη του Γ.Βελένη¹²⁰. Όσο απομακρυνόμαστε από το ναό της Αγίας Σοφίας, τόσο πιο ασθενής είναι η επιρροή της στα μεταγενέστερα μνημεία. Ωστόσο, μέχρι και στο 14^ο αιώνα, στο ναό της Κοίμησης στο Δρεπνο, υιοθετούνται οι νευρώσεις μεταξύ των παραβημάτων και της αψίδας του ιερού βήματος, τις οποίες έχουμε συναντήσει για πρώτη φορά στο ναό της Αγίας Σοφίας. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι στοιχεία του ναού αυτού μεταφέρονται μέχρι και τον 14^ο αιώνα. Όσον αφορά τον προορισμό των ναών αυτών, είναι στην πλειοψηφία τους επισκοπικοί και όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω προορίζονται για την υποδοχή μεγάλου αριθμού πιστών. Τέλος στην πλειονότητά τους, τα μνημεία είναι αφιερωμένα στην Παναγία.

4.2 Επίλογος

Βάσει όλων όσων εξετάστηκαν παραπάνω διαπιστώνουμε για τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού με τρούλο και περίστωο τα εξής. Στον ελλαδικό χώρο τα μνημεία αυτού του τύπου είναι διεσπαρμένα στη Μακεδονία, στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία. Εκτός Ελλάδος στο χώρο της Σερβίας συναντούμε άλλα δύο μνημεία ενώ ναοί με τρούλο και περίστωο στην Κωνσταντινούπολη και στη Νίκαια¹²¹, μολονότι υπάρχουν δεν τέθηκαν στο επίκεντρο της ερευνάς μας.

Για πρώτη φορά τον τύπο συναντούμε στον μητροπολιτικό ναό της Θεσσαλονίκης, για του οποίου τη χρονολόγηση έχουμε ήδη αναφέρει όλες τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί και αποδεχόμαστε αυτή που τοποθετεί το μνημείο στον 8^ο αιώνα. Πρόκειται για ένα ογκώδες, ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής κτίσμα. Ο ναός αυτός θα αποτελέσει πρότυπο για τη μεταγενέστερη ναοδομία (πίνακας 1), καθώς στους επόμενους αιώνες αναγείρονται ναοί αντιγράφοντας το μεγάλο αυτό οικοδόμημα άλλοτε σε επιμέρους λεπτομέρειες (π.χ. ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα Πιερίας) και άλλοτε εξολοκλήρου (π.χ. επισκοπικός ναός Κίτρους στην Πύδνα Πιερίας). Από τις αρχές μέχρι τα τέλη του 10^{ου} αιώνα κτίστηκαν τέσσερις ναοί με τρούλο και περίστωο. Οι ναοί αυτοί είναι η Κοίμηση στην Κουντουριώτισσα Πιερίας, ο επισκοπικός ναός στην Πύδνα της Πιερίας, η Αγία Σοφία στη Δράμα και ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Λάμποβο της Βορείας Ηπείρου. Στους

¹²⁰ Βελένης 2004, 74.

¹²¹ Βοκοτόπουλος 1992, 128 και σημ.3.

επόμενους αιώνες μέχρι τον 14^ο, οπότε έχουμε και το τελευταίο μνημείο αυτού του τύπου, ανηγέρθησαν ακόμη τρεις ναοί, οι δύο εκ των οποίων στην περιοχή της Σερβίας.

Ήδη από το 10^ο αιώνα και συγκεκριμένα από το ναό της Αγίας Σοφίας στη Δράμα παρατηρούμε μια απομάκρυνση από το αρχικό μνημείο της Θεσσαλονίκης. Αν και ο ναός της Δράμας έχει χαρακτηριστεί ως μικρογραφία του ναού της Θεσσαλονίκης, παρ'όλα αυτά τα δύο μνημεία δεν εμφανίζουν ομοιότητες τέτοιες που να δικαιολογούν αυτήν την άποψη. Η απομάκρυνση από το αρχικό πρότυπο γίνεται ακόμη πιο έντονη στην περίπτωση του ναού της Κοίμησης στο Λάμποβο της Βορείας Ηπείρου, ο οποίος όπως παρατηρήσαμε και παραπάνω είναι ένας πρωτότυπος συνδυασμός ναού με τρούλο και περίστωο στην κάτοψη με σταυροειδή εγγεγραμμένο στην ανωδομή του. Όσο για την εξωτερική του μορφολογία και τον κεραμοπλαστικό του διάκοσμο, είναι εμφανές ότι ακολουθεί τους οικοδομικούς τρόπους και τη μορφολογία των ηπειρωτικών εκκλησιών που συναντούμε και σε άλλα σύγχρονα μνημεία της περιοχής και της εποχής όπως είναι ο ναός της Παναγίας στην Παναξιώτισσας Γαβρολίμνης.

Στη Σερβία συναντούμε ένα ναό του 12^{ου} αιώνα, κτισμένο πάνω στα χαλάσματα παλαιότερου μνημείου αφιερωμένου στον Άγιο Παύλο, τη Stara Pavlica. Το γεγονός ότι είναι το παλαιότερο γνωστό μνημείο αυτού του αρχιτεκτονικού τύπου στην περιοχή, το ότι ακολουθείται στην τοιχοποιία του και στον κεραμοπλαστικό του διάκοσμο ένας καθαρά ελλαδικός χαρακτήρας καθώς και η διαφορετικότητά του σε σχέση με τα σύγχρονά του μνημεία της σχολής της Ρασκίας μας οδήγησαν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για ένα οικοδόμημα, έργο ελλαδικού εργαστηρίου, που θα μπορούσε να αναχθεί στο 14^ο αιώνα και να μην είναι το παλαιότερο γνωστό μνημείο αυτού του τύπου στην περιοχή, αλλά να αντιγράφει το καθολικό της Κοίμησης στο Drenovo.

Στην Ελασσόνα το 14^ο αιώνα κτίζεται το καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας. Ούτε το σχέδιό του ούτε και η εξωτερική του μορφολογία παραπέμπουν στο ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη. Ομοιότητα μπορούμε να εντοπίσουμε μόνο στη μορφή του τρούλου του ναού καθώς παραπέμπει στους τρούλους των τετρακίωνων ναών της Θεσσαλονίκης, των παλαιολόγειων όμως χρόνων. Πανομοιότυπος με την Ολυμπιώτισσα στην Ελασσόνα είναι ο ναός της Κοίμησης στο Drenovo της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας. Η ομοιότητα αυτή, την οποία εντοπίζουμε τόσο στην αρχιτεκτονική όσο και στη μορφολογία των δύο ναών (εικ.20), μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για συνεχείς σχέσεις και μετακινήσεις οικοδομικών εργαστηρίων μεταξύ Μακεδονίας και Σερβίας.

Έτσι, κρίνοντας με βάση τις ομοιότητες των ναών διακρίναμε τέσσερις «ομάδες». Στην πρώτη συμπεριλάβαμε το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη και τον επισκοπικό ναό του Κιτρους στην Πύδνα Πιερίας. Η ομοιότητα των κατοψων των δυο μνημειων δεν αφηνει περιθώριο αμφιβολίας, όπως ακριβώς την ένταξή τους στην ίδια ομάδα. Η δεύτερη ομάδα ναών αποτελείται από την Αγία Σοφία στη Δράμα και το σερβικό μνημείο της Stara Pavlica που

ναι μεν απέχουν κατά δύο αιώνες, η ομοιότητά των κατόψεών τους όμως είναι εμφανής και μας οδηγεί στη σκέψη πως ίσως ο ναός στη Σερβία κτίστηκε με πρότυπο αυτό το μακεδονικό μνημείο. Η τρίτη ομάδα αποτελείται από το ναό της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα της Πιερίας και από την Κοίμηση στο Λάμποβο. Τέλος την τέταρτη ομάδα ναών απαρτίζουν το καθολικό της Μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα και ο ναός της Κοίμησης στο Drenovo της Σερβίας. Το ότι ο σερβικός ναός αντιγράφει το θεσσαλικό τεκμαίρεται από τις εμφανείς ομοιοτητές τους που εντοπίζονται τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό των δύο εκκλησιών.

Τέλος, είδαμε ότι ο τύπος του ναού με τρούλο και περίστωο έχει επιλεγεί σε περιπτώσεις όπου είναι απαραίτητη η μεγάλη χωρητικότητα συνδυασμένη με τη δυνατότητα ενός μέσου εμβαδού. Όταν δηλαδή ένας κοιμητηριακός ναός έχει εμβαδό 126τ.μ. και πρέπει να εξυπηρετήσει έναν αρκετά μεγάλο αριθμό πιστών, εφόσον εκεί θα ενταφιάζονταν άνθρωποι από τα τριγύρω χωριά(όπως γίνεται συνήθως), ο αρχιτεκτονικός τύπος του τρουλαίου με περίστωο ναού εξυπηρετεί απόλυτα καθώς δίνει τη δυνατότητα για πλήρη εκμετάλλευση του χώρου.

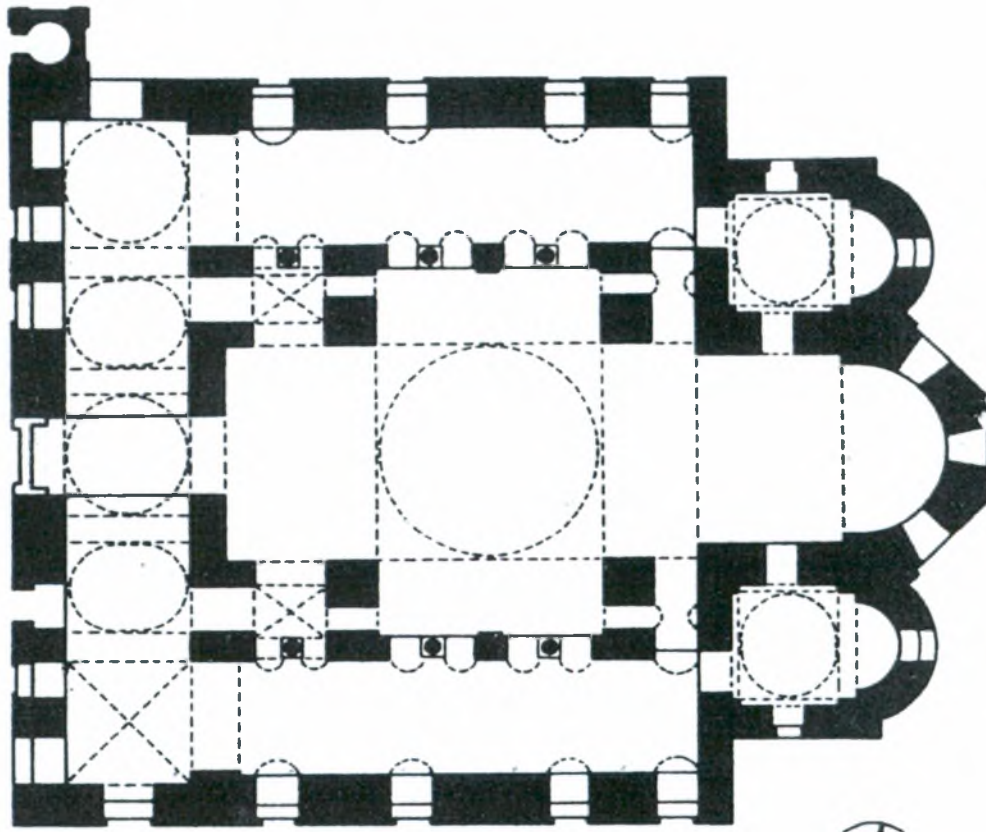
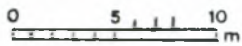
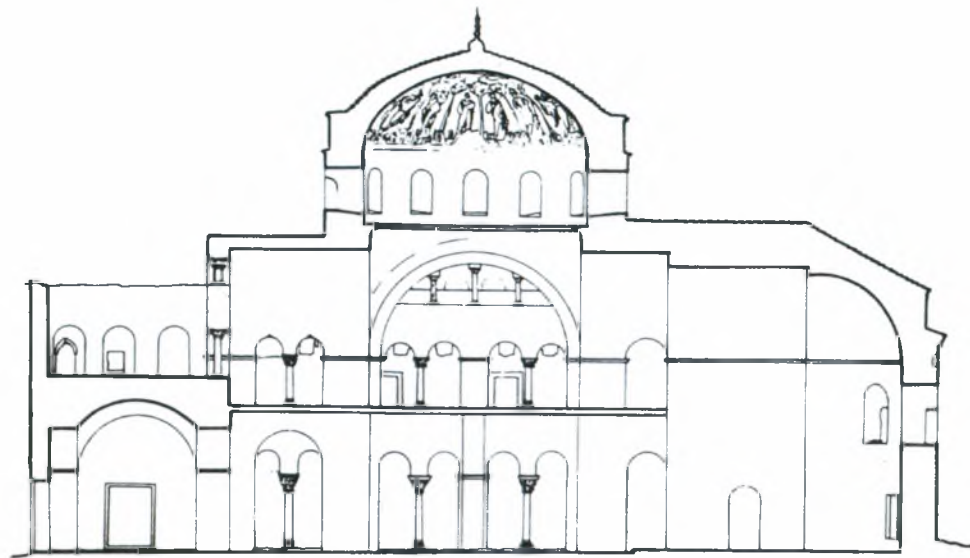
Βιβλιογραφία

- Βελένης 1997 Γ.Βελένης, Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα, *Θεσσαλονικέων πόλις* 3(1997), 70-77, ανατύπωση στο *Θεσσαλονικέων πόλις* 13(2004), 72-81.
- Βελένης 2002 Γ.Βελένης, *Η βυζαντινή αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης. Αισθητική προσέγγιση*. Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίτσα, Θεσσαλονίκη 2002.
- Βελένης 2003 Γ.Βελένης, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 2003.
- Βελένης-Τριανταφυλλίδης 1991 Γ.Βελένης- Κ.Τριανταφυλλίδης, Τα βυζαντινά τείχη της Δράμας, επιγραφικές μαρτυρίες, *Βυζαντικά* 11 (1991), 99-116.
- Βοκοτόπουλος 1981 Π.Βοκοτόπουλος, The role of Constantinopolitan architecture during the middle and late Byzantine period στο *Byzantinistik* 31(1981).
- Βοκοτόπουλος 1992 Π.Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδαν και την Ήπειρον από του τέλους του 7^{ου} μέχρι του τέλους του 10^{ου} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992².
- Γκιολές 1992 Ν.Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992².
- Γκιολές 1998 Ν.Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη Ναοδομία(200-600)*, Αθήνα 1998².
- Θεοχαρίδου 1994 Κ.Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα.*, Αθήνα 1994.
- Κούντουρας-Μπακιρτζής 1992 Α.Κούντουρας-Χ.Μπακιρτζής, Η Αγία Σοφία Δράμας, *Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Η Δράμα και η περιοχή της, Δράμα 1992*, 141-155.
- Κουρκουτίδου- Τούρτα 1997 Ε,Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Α.Τούρτα, *Περίπατοι στη Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1997.

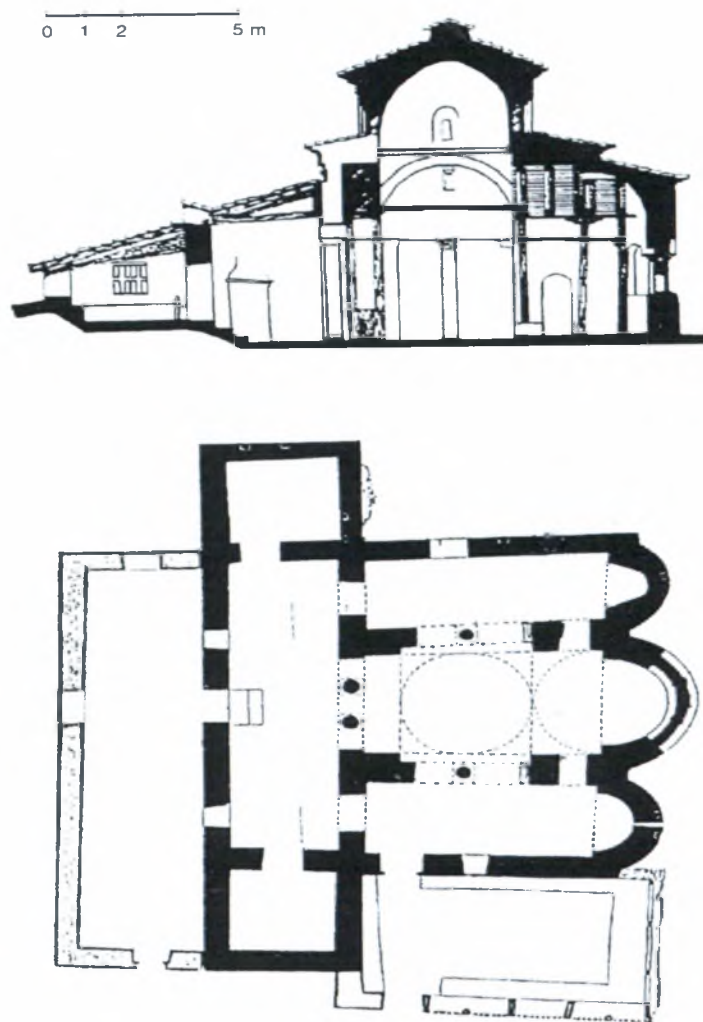
- Μαρκή 1985
Ε.Μαρκή, *Ανασκαφές Βυζαντινής Πύδνας*, Α.Ε.Μ.Θ.2, 1985, 195-206.
Ε.Μαρκή, *Ανασκαφές Βυζαντινής Πύδνας*, *ΑΕΜΘ* 2(1985), 195-206.
- Μπακιρτζής 1982
Χ.Μπακιρτζής, *Νεώτερες παρατηρήσεις στην κτητορική επιγραφή του τρούλου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης*, *Βυζαντινά* 11(1982) Θεσσαλονίκη.
- Μπούρας 2001
Χ.Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Νικονάνος 1997
Ν.Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας το 10^ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήνα 1997².
- Πελεκανίδης 1977
Στ.Πελεκανίδης, *Bemerkungen zu den Altarmosaiken der Hagia Sophia zu Thessaloniki und die Frage der Datierung der Platytera*, στο *Μελέτες παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής αρχαιολογίας*(Θεσσαλονίκη, 1977), 97-107.
- Σκουβαράς 1967
Ε.Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα*, Αθήναι 1967.
- Σωτηρίου 1927
Γ.Α.Σωτηρίου, *Μονή Ολυμπιωτίσσης .Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αιώνας*, *ΕΕΒΣ*, 4(1927, 313-331.
- Σωτηρίου 1932
Γ.Α.Σωτηρίου, *Οι μετά τρούλου ναοί της μεταβατικής εποχής*, *Πρακτικά ΧΑΕ* 1(1932)97-127.
- Σωτηρίου 1942
Γ.Α.Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή αρχαιολογία*, Αθήναι 1942.
- Τσιγαρίδας 1973
Ε.Τσιγαρίδας, *Κουντουριώτισσα*, *ΑΔ* 28(1973) Β'2- Χρονικά, 489-492.
- Χατζητρύφωνος 2004
Ε.Χατζητρύφωνος, *Το περίστωο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2004.
- Constantinides 1992
Ε.Constantinides, *The wall paintings of the Panagia Olympiotissa at Elasson in northern Thessaly*, Athens 1992²
- Čurčić 1979
Sl.Čurčić, *Gračanića: King Milutin's Church and its Place in Late Byzantine Architecture*, United States of America 1979.

- Hatjiyannis 1989 M.Hatjiyannis, *L'architecture byzantine à l'époque des Paleologues: Le cas du Catholicon de l'Olympiotissa à Élasson (Théssalie)*, Διδακτορική Διατριβή, Paris 1989.
- Hatjiyannis 1994 M.Hatjiyannis, Relations architecturales entre la Thessalie et la Macédoine à l'époque des Paleologues: Le cas du Catholicon de l'Olympiotissa à Élasson. Θεσσαλία. Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας 1975-90, τόμος Β', Αθήνα 1994, 371-386.
- Korac και Šuput 1998 V.Korac και M.Šuput, *Architektura vizantijskog sveta*, Beograd 1998. Βελένης 1998-1999
- Krautheimer 1998 R.Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1998.
- Meksi 1975 A.Meksi, Dy kisha Byzantine në rreth të Gjirokastrës, *Monumentet* 9 (1975). 77-105.
- Prinzing 1997 G.Prinzing, Διοικητικές ανακατατάξεις(11^{ος}-12^{ος} αι.), στο Μ.Σακελλαρίου, *Ήπειρος 4000 χρόνια ελληνική ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, 189-190.
- Šuput2003 M. Šuput, La chiesa della Vergine a Drenovo, *ΔΧΑΕ24*(2003), 139-144.
- Velenis1998-1999 G.Velenis, L'église Panagia Olympiotissa et la chapelle de Pammacaristos, *Zograf* 27(1998-1999).

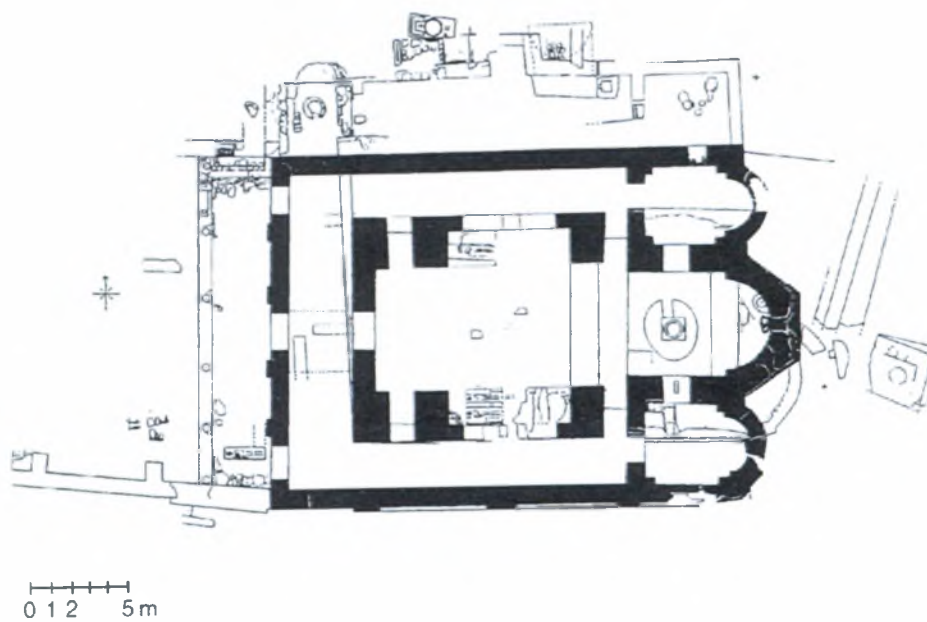
- Βοκοτόπουλος 1992
 Π.Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδαν και την Ήπειρον από του τέλους του 7^{ου} μέχρι του τέλους του 10^{ου} αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992².
- Γκιολές 1992
 Ν.Γκιολές, *Βυζαντινή Ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992².
- Κούντουρας-Μπακιρτζής 1992
 Α.Κούντουρας-Χ.Μπακιρτζής, *Η Αγία Σοφία Δράμας, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Η Δράμα και η περιοχή της*, Δράμα 1992, 141-155.
- Μαρκή 1985
 Ε.Μαρκή, *Ανασκαφές Βυζαντινής Πύδνας*, *Α.Ε.Μ.Θ*2(1985) 195-206.
- Μπούρας 2001
 Χ.Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Σκουβαράς 1967
 Ε.Σκουβαράς, *Ολυμπιώτισσα*, Αθήναι 1967.
- Χατζητρύφωνος 2004
 Ε.Χατζητρύφωνος, *Το περίστωο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2004.
- Krautheimer 1998
 R.Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1998.
- Šuput 2003
 M. Šuput, *La chiesa della Vergine a Drenovo*, *ΔΧΑΕ* 24(2003), 139-144.

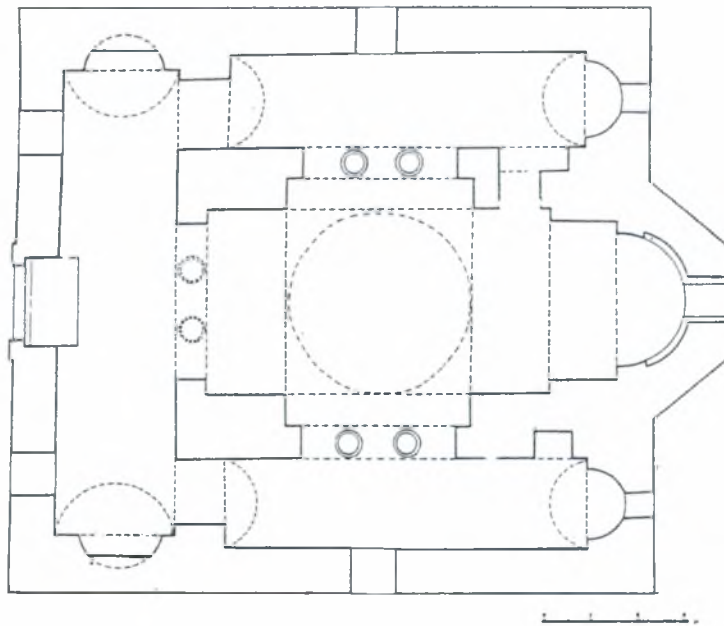
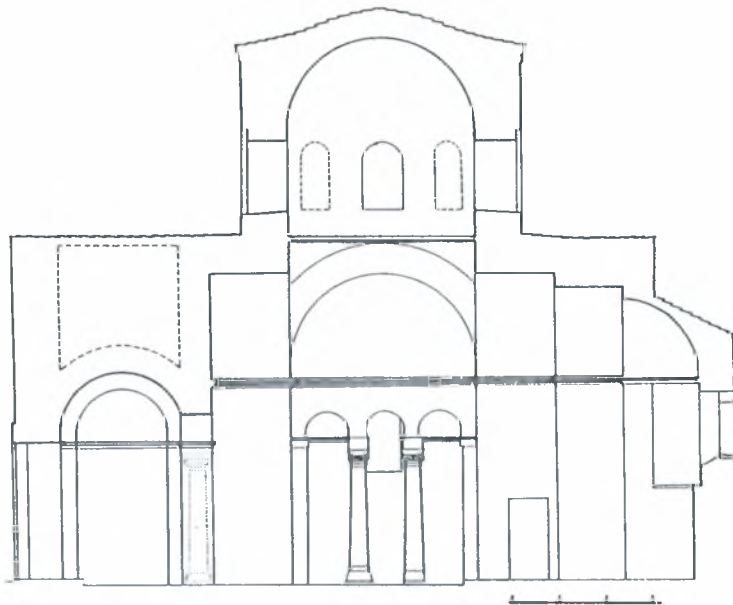
Εικ. 1 Θεσσαλονίκη, ναός Αγίας Σοφίας. Τομή και κάτοψη

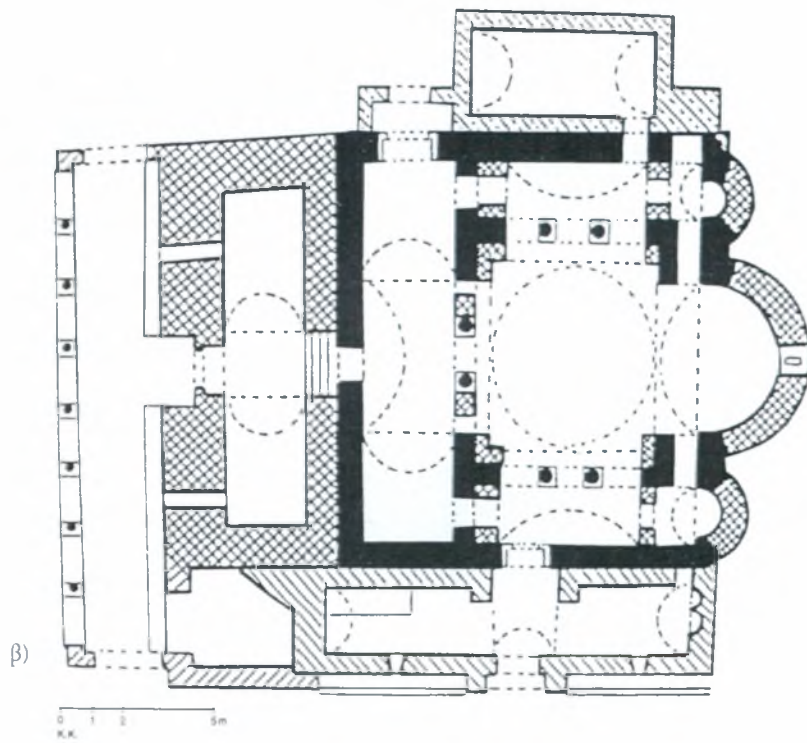
Εικ. 2 Κουντουριώτισσα Πιερίας, Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Τομή και κάτοψη.

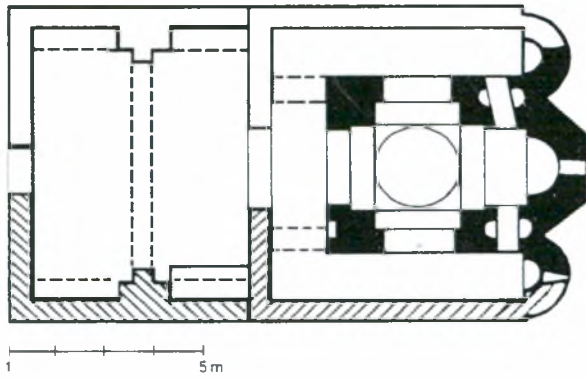
Εικ. 3 Πύδνα Πιερίας, Επισκοπικός ναός Κίθρους. Κάτοψη.

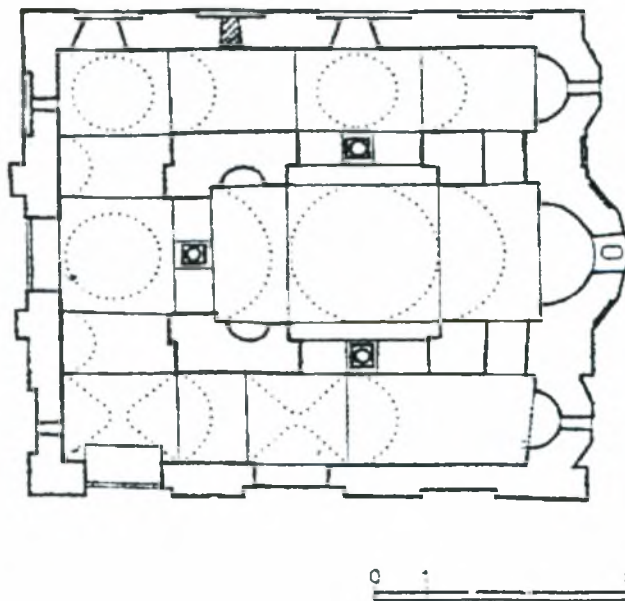
Εικ. 4 Δράμα, Ναός Αγίας Σοφίας. Τομή και κάτοψη.

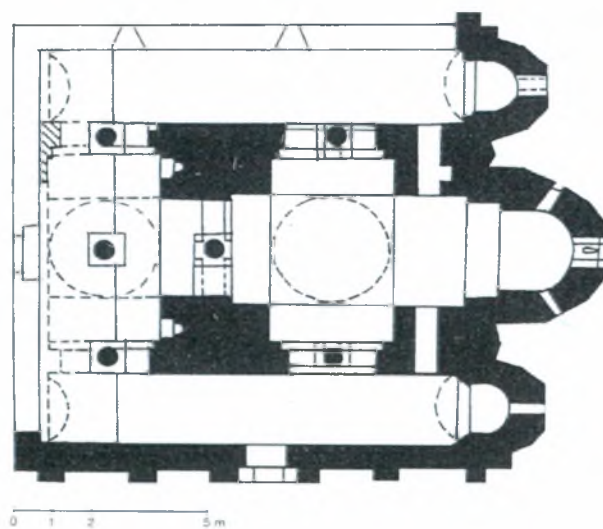
Εικ. 5 Λάμποβο Αλβανίας, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Τομή και κάτοψη.

Εικ. 6 Σερβία, ναός της Stara Pavlica στο Brvenik. Κάτοψη.

Εικ. 7 Ελασσόνα, καθολικό Μονής Ολυμπιώτισσας. Τομή και κάτοψη.

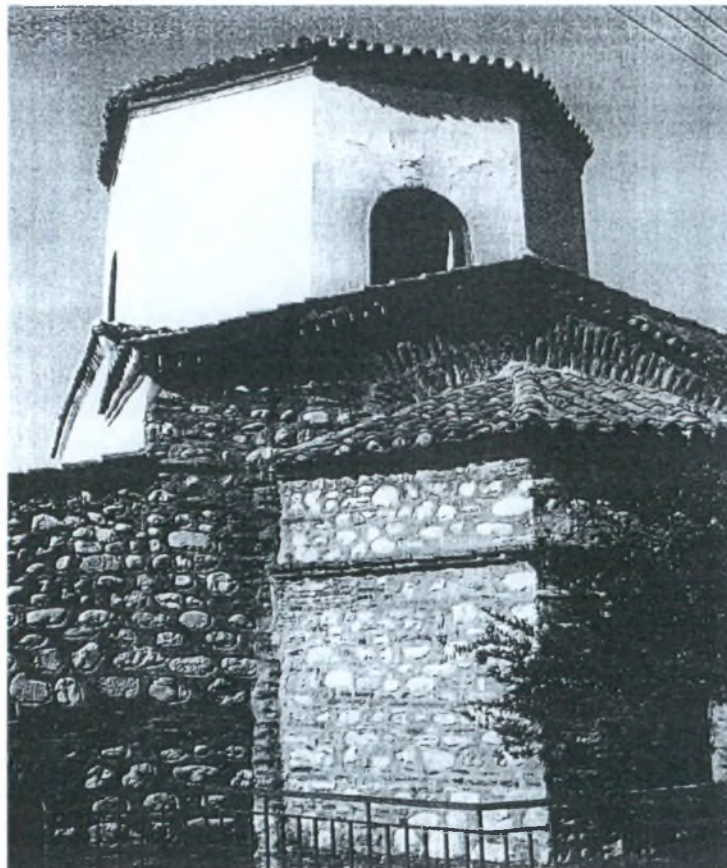
Εικ. 8 Drepano της ΠΓΔΜ, ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, κάτοψη.

Εικ. 9 Θεσσαλονίκη, Αγία Σοφία. Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα ΝΑ.

Εικ. 10 Κοίμηση της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα.
Άποψη του εξωτερικού του ναού από ΒΑ.

Εικ.11 Αγία Σοφία Δράμας. Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα Α.

**Εικ.12 Κοίμηση της Θεοτόκου στο Λάμφοβο.
Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα Β.**

**Εικ. 13 Stara Pavlica στο Brvenik.
Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα ΝΔ.**

**Εικ. 14. Stara Pavlića στο Brvenik.
Τοιχογραφίες στο εσωτερικό του ναού.**

**Εικ.15 Stara Pavlića στο Brvenik.
Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα Α.**

**Εικ.16 Ελασσόνα, Καθολικό Μονής Ολυμπιώτισσας.
Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα Α.**

**Εικ.17 Δρεπνο της ΠΓΔΜ, ναός Κοίμησης της Θεοτόκου
Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα Α.**

**Εικ.18 Καθολικό της Μονής Studenica.
Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα ΒΑ.**

**Εικόνα 19. Καθολικό της Μονής της Zica.
Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα ΝΑ.**

α.

β.

Εικ. 19.α. Καθολικό Μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα.
Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα Α,
β. Ναός της Κοίμησης στο Δρεπνο της ΠΓΔΜ.
Άποψη του εξωτερικού του ναού από τα Α.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074875